

ИШБИЛАРМОН ҚИСМАТИ

(Хужжатли қисса)

I

Қувада бир ажойиб одам бор. Унинг хусусида турли афсоналар юради. Сиртдан қараганда ҳамма қатори бир одам, андак оқсоқланиб, ҳассага суяниб юришини айтмаса ҳеч кимсадан аъло жойи йўқ: паст бўйли, ихчам жуссали, ўртамиёна одам. Бошқалардан фарқ қиладиган хусусияти ҳам сезилмайди: йиғинларда, тўй-маъракаларда эл қатори одобу иффат ила ўтириб-турадиган, ҳеч кимдан салом-алигини узмайдиган, ёқасига чанг юқтирмай оппоқ кийиниб юрадиган ҳокисор бир инсон. Чекиб, ичиб юрганини ҳам биров кўрган эмас. Аммо уни танимаганлар Қувада топилмас, музофотда эса, камдан кам бўлса керак, деб таърифлайдилар.

Бу сипо киши ҳақида орқаворотдан турли-туман гаплар юради. Биров уни «қўйнинг оғзидан чўп олмаган киши» деса, бошқаси «Юлдузни нарвонсиз урадиган» олғирлар қаторида санайди.

Баъзилар: «Ўтирган жойида иш юритиб, кесақдан олов, сувдан аланга чиқаради. Бир қўлида товуққа дон бериб, иккинчи қўлида тухумини олади, деб мақтайди. «Бирни икки қилмаган куни ухламай бедор чиқади...»

Бу гапларга гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай юардим. Онда-сонда кўришиб қолсам ҳам унга гўё бир жумбоқ деб қарар, шунчаки бир салом-алик, хайр-хўш билан кифояланардим.

Замона чархпалак бўлиб, «бозор иқтисодиёти» барчани баббаравар ўз гирдобига тортаётган кунларда, жамиятда «Ишбилармонлар қайдасан?» деган савол берилаётган пайтда ўша «Юлдузни нарвонсиз урадиган», «Ўтирган жойида иш юритиб, кесақдан олов, сувдан аланга чиқарадиган», «Бирни икки қилмаса бедор тун ўтказадиган қувалик»ни эсладим.

Эсладим-у, адбатта у билан учрашиб, ўша афсонавий жасорат бўлиб кўринган «ишбилармонлик сирлари»ни билишга ошиқдим.

Манзилга етгунча йўл-йўлакай қувалик бир гуруҳ донолар билан учрашдим. Уларнинг фикри мен учун бебаҳо топилиқ бўлди.

Йўлимдаги биринчи бекат — Бекат қишлоғи эди. Бу ерда замонавий деҳқончиликнинг отахони Мусажон Шербўтаев яшарди ва Катта жамоа рўзгорини моҳирона тебратиб, мингқулоқлик қозонини усталик билан қайнатарди. Бу соҳада Мусажон эл оғзига тушган маслаҳатгўй одам эди.

Мусажон Шербўтаевни одам таниган ва одам танийдиган доно оқсоқол деб таърифлайдилар: «Кўчадан ўтиб бораётган кимсанинг қадам ташлашига қараб туриб, унинг белида қанча пули борлигини билади. Нотаниш кишининг ишига қараб туриб, ўзи қандай инсон эканлигини бойибдан беҳаҳо тасвирлаб беради», дейдилар. Мен сўраб билмоқчи бўлган одам тўғрисида эса, Мусажон Шербўта ўғли минг йиллик таниш ва синашта кишидай ҳикоя қилди.

— Жамият тегирмонини ана шундай кишилар юргизаолади. Уларнинг даври энди келди, — деди Шербўтаев.

— Эй, аввал сиз унинг қўйнига қўл солиб кўринг, — деди ёш бўлса ҳам туманда бир юз қирқ минг кишига бош бўлиб турган Муҳаммаджон Носиров. — Ичи тўла дард, тарихни тилга киритади.

Ешлар нима дер эканлар? Уларнинг ҳам фикрини билгим келди. Фарғона вилоят комсомолларининг собиқ раҳбарларидан бири Абдуҳалил учраб қолди. Сўрасам, «Ҳозирги ишбилармонларнинг отаси ўша киши бўлади-лар, — деди у. — Кўрган кўргуликларини тортган азоб-уқубатлари ҳам бир дунё! Тўғриси айтсам, ҳозирги кун адабиётига қаҳрамон керак бўлса, бундан бошқасини қидирманг! Шўро замонига хос жами керакли хислату зиддиятли қисматни бошидан ўтказган шахс шу киши бўладилар. У кишининг жумбоқларини ҳали биров ечгани ва сир дафтарини ҳеч ким очгани йўқ. Сизга очилармикин?...

Ниҳоят, у киши билан учрашдим. Исми Иброҳимжон. Отасининг исми Мирза Қарим. Ҳамма уни Каримов дейди.

Каримовнинг дафтари менга очилармикин?

Терговчилару прокурорлар уни тилга киритолмаганлар, сенга чикора. Уйчи ўйга етгунча таваккалчи манзилга етибди. Бахташ таваккал.

Каримовнинг идораси Қува шаҳар маркази билан темирйўл бекати ўртасида Тош йўл бўйидаги кенг майдонга кошона қилиб қурилганди. Узоқдан худди денгиздаги ёлғиз кемадай гердайиб кўринади. Олди гулзор.

Дарвоза ёнида беқасам тўили, бошида марғилон дўппили, ҳром этик кийган, аммо, яхшида яроқ йўқ, дегандай қуролсиз соқчи, қўллари кўксига, табассум билан келди-кеттига парвона эди. У мени ҳам таъзим билан бошлиғи ҳузурига бошлэб кирди.

Каримовнинг кабинети юмуш билан келган одамга тўла эди. Аммо ҳеч қандай гап-сўзсиз иш битарди. Қоғоз узатилади. Қўл қўйилади. Баъзи ишлар кўз уриштириш билан ҳал бўляпти.

Кабинетга ёшгина, келинган, башанг йигит кирдию қўл қовуштирди, Каримов «бўпти» деб қўйди — унинг ҳам иши битди. Нима иш, қандай ҳал бўлди — ўзларига маълум. Телефонда ҳам гапи қисқа: Ҳа... йўқ... Кирди-чиқдининг кети узилмасди. Ҳа деганда менга навбат келавермади. Шу пайт Абдухалилнинг гапи ёдимга тушди: «У кишининг жумбоқларини ҳали биров ечгани ва сир дафтариини ҳеч ким очгани йўқ. Сизга очармикин?» «Наҳот шундай бўлса?» У мен билан ҳам имо-ишорада иш битирса муродга етолмаслигимдан хавфсираб ўтирдим.

Ниҳоят, Каримов менга юзланди-да, гап қотди:

— Ичкарига кира қолайлик.

Дам олиш хонасини босиб ўтиб, мажлислар залига кирганимизда Каримов котибасига «мен йўқман, кабинетда ҳам, телефонда ҳам», деди-да, шоферини ўз уйида кутишни буюрди. Ичидан қулфлаб қўйилган хонада иккимиз қолдик.

— Шу ерда хотиржам гаплашайлик...

Каримов хона деворига қатор териб қўйилган стулларнинг бирданига иккитасини банд қилиб оқсоқ оёғини синоқта ҳассасига тираб олди. (У дардманд оёғига дам бериш учун шундай қиларди.) Бир қўлида дўпписини бошига қулайроқ ўрнаштириб босиб қўйди-да, майин гап бошлади:

— Ақлимни танибманки, тиним йўқ, тинчлик йўқ. Ҳозирда эса, айниқса, қийинлашиб кетди.

— Масалан?

Каримов қошини чимириб қўйди.

— Э, сиз сўраманг, мен айтмайин. Айтсам адо бўлмайди, дафтарингизга сиғмайди бу дунёнинг ишлари...

Каримов ихчам ўтириб олди.

— Одам боши тошдан қаттиқ деганларича бор экан. Буни ўз қисматимда синадим. Не-неларни кўрмади бу сўққа бошим. Ўтда ёнди, куйди, аммо кул бўлмади. Сувда ғарқ бўлди, аммо чўкмади, йўқса наҳангларга ем бўлиш ҳеч гап эмасди. Қайғудан, аламдан эзилди юрак. Лекин қон бўлиб кетмади. Бўйним эгилди, букилди, бироқ синмади. Қанча-қанча фиқсу пасот, игво, маломатларга қолдим, лекин тушқун бўлмадим.

Ҳаёт қарама-қаршиликлардан, курашлардан иборат деганлари ҳақиқат экан.

Ниҳоят Каримовнинг сир дафтари варақма-варақ очилди. Мен уни оққа кўчирдим, холос.

II

Бу ажиб воқеалар баёнини қисқа бошласам бўлардию, лекин мен уни бир бошдан, воқеаю воқеликларга тўла бўлган ҳаётим қай ҳолатда кечганини айтиб ўтгим келяпти. Майлими?

— Шуниси маъқул...

— Аввало, ота-онам ҳақида, — гап бошлади Каримов. — Дадам камбағал бўлса ҳам уч хотин олган, шўхлигидан эмас, заруратдан уйланган. Аввалги икки хотини бевақт оламдан ўтгач, Тожибиби исмли бўлажак менинг онамни никоҳига олган. Отам эллик уч ёшга тўлиб, онам қирққа кирганларида қаттиқ қишда мен дунёга келибман. Бечоралиқданми, ночорлиқданми, терлама дардига мубтало бўлибман. У вақтдаги тиббиёт аҳволини яхши биласиз, уч қишлоққа битта табиб. Мени эзиб ички билан даволадилар. Шифо топмадим. Чап оёғим ишдан чиқди. Тўсатдан пайдо бўлган қаттиқ оғриқдан ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Ота-онам бошимда парвона. Онам бечора қариганда кўрган ёлғиз фарзандининг азобига шерик, дардига малҳам бўлгиси келиб, жонини жабборга берар, аммо ноилож эди. Олти яшар болани кеча-кундуз қўлидан туширмас, менга қўшилиб йиғларди. Челақ-челақ кўз ёши тўкилди, шукурки, кўзимнинг гавҳари оқиб тушмади.

— Оёғини синиқчига кўрсат, — дедилар онамга.

Синиқчи тажрибасиз экан, синган суякни қидириб, эзгилаб оёғимнинг гўштларини оқ ем қилиб юборди. Синиқ суяк топилмагач, «чиққанмикин?» деган фикрга келиб, оёғимни тортқилашга тушдилар. Хуллас, бир, оёғим бутунлай ишдан чиқди. Онаизорим уйда ётқизиб, тилининг учида бол бергандай авайлаб парварিশлади. Оёғим бутунлай тузалмаса-да оғриги тўхтади, аммо юришим қийинлашди, сира ерга босолмайман. Мактаб ёшига тўлдим. Тенгқурларим китоб қўлтиқлаб, дафтар-қалам ушлаб, мактабга қатнашптилар. Уларга ҳавасим келади, орқаларидан эргашаман, аммо юролмайман. Аламимга чидолмай юмма йиғлайман.

Дадам бечора кап-катта болани опичлаб мактабга олиб боради, дарсдан кейин опичлаб уйга кўтариб келади.

Ота-онам, қариндош-уруғлар бирлашиб, бозор куни бир эшак сотиб олдилар.

— Мактабга эшакда қатнаб ўқийсан энди, — дедилар.

Эшак қишдан зўрға чиққан, озғин, шу сабабданми, ҳанграгани ҳанграган эди.

Шум болалар ҳам йўқ эмасди, шумлик қилиб, эшагимни ечиб юборардилар. Мактаб мудирини неча бор уни мактаб ошхонасидан тутиб келиб, мени изза қилди. Бир куни муаллимим мени доскага чиқариб, синов ўтказаетган вақтида эшагимга қараёлмай қолибман, қўлим бўшагач, деразадан қарасам, эшагим йўқ. Дод-фарёд кўтардим. Болалар қий-чувлашиб ҳар томонга югурдилар.

— Эшагинг бозорда юрибди... Ўша жойдан топиб келдик, — деди синфдошим Турсунчахон эгардан тушмай туриб.

Турсунчахон бийрон ва шўх қизча эди. Эшагинга мингаштир, деб ҳоли жонимга қўймасди. Қиш совуғида ёки ёмғир, қор ёққан кунлари, «эшагингда уйимга элтиб қўй,» деб ялинса ҳам кўнмасдим, аммо уни улоқ қилиб эгарга ўнгараман деб жигига тегардим. Эшагимни топиб келганидан кейин уни «дулдурум»га мингаштириб юрадиган бўлдим. Иккимизнинг ўртамизда пайдо бўлган илк муҳаббатга ҳам ана шу эшагим сабабчи эди...

— Ўқиш, ёзишни билиб олдинг, энди ҳунар ўрган, — деди дадам. — Ўз нонингни ўзинг топиб ейсан, уйимизга яримта нон кўтариб келсанг ҳам рўзғорга ёрдам. Ҳунардан унар!

Дадамнинг бундай хулосага келишига ҳам зорманда эшагим сабабчи бўлди. У аввало худди биров ўргатиб қўйгандай ёки атайлаб кимдир қитиқлаб тургандай ҳар ўн-ўнбеш дақиқада дарчадан ўқув синфига қараб варанглатиб ҳангарди. Зорманданинг овози шу қадар жарангдор эдики, унинг ҳайқириги синфхонани ларзага солиб юборарди, муаллимимиз қулоқларини беркитиб олишга мажбур бўлар, болаларга эса бепул томоша эди! Синфимиздаги айрим шум болалар эшакни авжига чиқариб киши билмас «Хар! хар!» деб уни қитиқлаб турардилар.

Эшагимнинг устидан арз тушавергач, мактаб мудирини уни йўқотиш пайига тушди. Дадам уни сотиб юборишга мажбур бўлгач, менинг мактабга боришим ҳам барҳам еди. Эшагим менинг оёғим эди. Мактабни тарк этишимнинг яна бир боиси — ночорлик эди. Дадам бечорага рўзгор тебратиш қийин бўлиб қолганди.

Шундай қилиб 1943 йили отам мени Хўжамберди этикдўзга шогирдликка бердилар. Хўжамберди этикдўз яхши уста бўлгани билан шогирдларига бепарво экан. Орадан бирмунча вақт ўтгач, дадам, қани нима тикишни ўргандинг, деб суриштириб қолдилар. Аҳволни билгач, умринг бекорга ўтаётган экан-ку, дедилар-да, мени бошқа устага — Ҳожи Муҳаммад махсидўзга топширдилар.

— Гўшти сизники, суяги меники, — дедилар дадам устозга.

Устозларга шогирд устидан ҳожимлик қилиш учун шундай ҳуқуқ бериларди. Устоз шогирдини уриб-сўкиб, истаганича ишлатишга ҳақли эди, шогирд боланинг жони омон қолсаю ҳунар ўрганса бас. Шогирд — устознинг қули.

Ҳожимуҳаммад қаттиққўлли, талабчан устоз эди. Бигизидан қон томарди. У мени биринчи кунданок, этикдўзлар тили билан айтганда, «қолишга солиб қўйди». Ўтир, деса ўтираман, тур, деса тураман. Айтганини сўзсиз бажарсам ҳам, ўтирсам «Тур!» дейди. Турсам — «Ўтир!» дейди. Инжиқлигини айтмайсизми?! Тиккан чокларимни битталаб, синчиклаб, гўё ренген нурига солгандай кўриб чиқади. Чокнингиз чакки бўлса — тамом, балого қоласиз. Ҳаммамиз зириллаб турардик. Тили ниҳоятда заҳар эди. Ҳар бир сўзи чаёндай чақарди, чўгдай жазиллатарди.

Устознинг ҳамма зуғумига чидадим. У киши сўкиш, қарёйшдан қўл югуртириш, калтаклашга ҳам ўтдилар.

Бир куни тиккан чоким ёқмади шекилли, «пайшаққа ўхшатиб қўйибсан-ку,» деди-да, махсининг қўнжи билан юзимга бир урди. Кап-катта йигит бўлиб қолганман, алам қилади-ю, индаёлмаيمان, чунки дадам «гўшти сизники,» деб ҳуқуқ бериб қўйган. Буни устига қорин тўйгазиш керак. Уйланиш ниятим ҳам йўқ эмас, мен тенги йигитлар ота бўла бошладилар. Турсунчахон ҳам келин бўлгиси келиб мени пойлаб юрибди, «совчи қачон келади?», дегандай учириқлар қилиб қўяди.

Уруш ғалаба билан тамом бўлди. Одамлар боши кўтарилиб қолди. Биз ҳам дурустдаймиз.

1945 йил кузида — пишиқчилик пайтида бир амаллаб мени ҳам Турсунчахонга уйлаб қўйдилар. Беҳад хурсандман. Бироқ хурсандчилик билан ҳафачилик ёнма-ён юради деганларидек, сал ўтмай онам вафот этди. Елкамдаги рўзгор хуржунни янада оғирлашди. Онам раҳматлик эпчил, чаққон аёл эдилар. Дадамнинг бирини икки қилиб, топиб келганига барака кириштиб, ҳар куни қозон қайнатиб ўтирардилар. Онамиз ўлимидан кейин қозонимиз қайнамай қолди. Отамнинг топгани тўйда тугаган эди. Қолган-қутгани ҳам онамизнинг маъракасига сарф бўлди. Бунинг устига дадам бетоб бўлиб, ётиб қолдилар. Буromaд бор, даромад йўқ. Ейдиган кўп, топиб келувчи битта — мен. Болали опам, кичик сингилларим, кекса бувим — ҳаммаси менга қарам — ниҳоятда қийналиб қолдик.

Нима қилсам экан? Бошим қотди. Эшакнинг пулига олган сигир бор эди. Уни сотиб едик. Кейин ота-онам ўтирган уйни бузиб, ёғочини Усмон Мадумар деган одамга 40 пуд оқ жўхориға алмаштириб едик. Оқ жўхорини сувлаб, келида туямиз, тўпонини нон қиламиз, суюғини гўжа қилиб ичамиз. Бир илож қилиб тут пишиғига етдик. Тутнинг дами билан ўрик пишиғига бордик.

Ҳовлимизда саккиз туп ўрик бор эди. Ўша йили бошини еб ҳосил қилди. Еб, адоқ қилиб бўлмасди. «Сотиб, тирикчилик қилайлик», деди хотиним. Бозор узоқ, кўтариб бориш осонми. Ҳайриятки, узоқдаги Ҳайринисо холам жонимизга оро кирди, сақлаб юргани бор экан, менга арзон-гаровга эшак олиб берди.

— Ўригингни сотиб, ўзингдан орттирсанг, қарзингни узарсан, — деди.

Қушларсимон ҳар тонгда ўрик шохларида юрамиз, пишганини битталаб терамиз-да, хуржуннинг икки кўзини тўлдириб, бозорга бораман.

Тирикчилик ўтиб, оч қолмасак ҳам яланғоч эдик. Кийим-кичак тамом бўлган, янгисини ололмаймиз. Эскини ямаб, эсимиз кетади.

Ўша кунларда содир бўлган бир кулгили воқеани сира унутолмайман.

Рўза ҳайити эди... Бир амаллаб ўттиз кунлик рўзани ўтказдик. Қоронғида саҳарликка турамиз, нимани пишириб, нимани еганимизни биров билмайди. Кунни бўйи карахт юрамиз. Кун ботишини зориқиб кутамиз. Оғизни сувда очамиз. Гоҳида жўхори ёрмаси, гоҳида гўжа, камдан-кам зогора билан ифторлик қиламиз. Чойни ҳам тўйиб ичолмаймиз. Чой қаёқда. Шамани ҳам камдан-кам дамлардик. Бир илож билан арафани аравт ўтказдик. Тонг отса — ҳайит.

Ҳайит кунни жамаи ёшу қари ясашиб-тусаниб кўчага чиқади. Тонгда эркаклар мачитларга тўпланиб, ҳайит номози ўқийдилар. Аёллар, айниқса, келинчақлар, қизлар туни билан бош ювиб, соч тараб, қўлларига хина, қошларига ўсма қўядилар-да, улар ҳам кўчага чиқиб, гузару бозорларга борадилар, ҳайит номозини томоша қиладилар.

Бизнинг уйда ҳам ҳайитга баҳоли қудрат тайёргарлик борарди. Мен туни билан ҳовли тозаладим, кўча супирдим, ҳаммаёқда сув сепдим. Ювиниб улгурганим йўқ эдики, мачитдан соппон-соппон чақира бошладилар. Ҳайит намозига кечикмаслик учун шошилиб қолдим-да, кечаси ювиб қўйилган қалами қўйлак, бўз иштонимни тошиб, апил-тапил кийиб мачитга югурдим.

Мачитда намоз ўқигани жойнамоз етишмайди, ҳамма жой банд бўлибди. Ўзига тўқроқ одамлар қўлтиқлаб келган жойнамозни тўшаб олибдилар. Менинг қуруқ бўйимдан бўлак ҳеч нарсам йўқ. Аланглаб туриб эдим, кўзимга бўш жой кўриниб қолди, орқа олдимга қарамай ўша ерни эгалладим.

Ҳамма менга қарайди. Кексалар ўзларини босиб турсалар ҳам ёш йигитчалар қиқир-қиқир куларди, лаб буриб, ҳатто аста жиртак чалиб мени мазахлар эдилар. Мен бунинг сабабини билолмасдим. Имомга яқин жойга ўтириб олганим учунми? Бу жойдан туриб кетаймикин? Мени мазахлаётганлар билан ёқалашгим ҳам келди, аммо номус кучлилик қилди. Чидадим. Ҳайит намози тугаб, ҳамма бир-бировини табриклаётганида бояги мени мазахлаганлар олдига бордим. Жаҳлим чиққан.

— Тезда уйингга бориб кийимингни алмаштириб кел, — деди улардан бири аста шивирлаб.

Эгнимга қараб ўзимни йўқотиб қўйдим.

Кечаси ҳовли тозалаб, кўча супурганимда чанг бўлган яктак-лозимимни жомга солиб, иссиқ сувда чайиб олгандим. Қоронғида кўрмабман. Жомда анор пўчоғи бор экан. Куйлагимга доғи тегиб, ола-чалпак бўлиб қолибди. Камбағални туя устида ит қошибди, деганларидек, бору йўғи биттаю битта бутун либосимдан ҳам айрилдим. Иложим қанча — одамларга кулги бўлсам ҳам киявердим. «Бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирмайман-ку».

Ҳамма қатори мен ҳам яхши кийингим келади. Башанг кийинган йигитчалар уёқда турсин, усти бутунларига ҳавас қиламан. Аммо қанча ҳавас қилмай, орзум ушалавермайди. Минг марта «холва» деганинг билан озинг чучимаганидай туну кун янги кийим ишқида куйиб ёнсам ҳам ҳеч ким менга «ол, қулим!» демади...

— Ўзинг топ! — деди кўнглим.

Қандай қилиб? Этикдўзлик ҳунарини эгаллаб олмаганимдан ачиндим. Ёмон этикдўз бўлсам ҳам бир бурда нон топардим-ку. Ҳунар ўрганмаганим ёмон бўлди...

«Ишлаган тишлайди!» Ўзимга иш қидирдим. Лекин мендай ногиронга лойиқ иш қаёқда дейсиз?! Хаёлимда битта нарса кезарди.

«Янги ўрик пишиғига етаоласанми? Етиб олишинг керак!!! Қандай қилиб...»

III

Дунё фақат банри тошлардан иборат эмас экан. Раҳмдиллар ҳам бор экан. Худо менга бир раҳмдил одамни учратди.

Қуванинг биқинида Қалинпўстин дегая маҳалла бор. Шу жойда Мамадали Кулолчи исмли бир одам яшарди. У раҳматлик дадамни танир эди. Айтишларича, дадам билан борди келдилари ҳам бўлмаган, улфатчилик ҳам қилган эмас, аммо бир вақтлар дадам кулолчиларга қандайдир яхшилиги билан ёқиб қолган экан. Яхшилик биридан қайтмаса биридан қайтади, деганлари шу бўлса керак.

Мамадали кулолчининг уйимизга кириб келишидан биз Ҳизр кириб келгандай қувониб кетдик.

— Олдимга туш, бўтам, қўлимдаги ишимни сенга

бераман, ўрнимга самовар қўясан. Нонинг бутун бўлади, — деди Мамадали кулолчи.

Бутун нон ҳақидаги хабар кўзимни ўйнатди. Олдига тушиб Қалинпўстинга бордим. Жулдирвоқи кийим билан самовар қўйиб бўлармиди. Энг аввал насияга янтак-лозим олиб беришди. Хафсала билан иш бошладим. Оёғимнинг оқсоқлиги ҳам сезилмаётгандай, гўё оёғим олтига бўлиб кетгандай югуриб-елиб ишладим.

Қалинпўстин баҳаво, сўлим жой эмасми, унинг чойхонаси ҳамisha гавжум бўларди. Чунки Фарғонаю, Марғилон, ҳатто Бағдоду Олтиариқ томондан Қува бозорига келувчилар ёки Андижону Ушга ўтувчи йўловчилар шу чойхонада тўхтаб ўтардилар. Баъзи кунлари чой ташиб қўлим-қўлимга, оёғим ерга тегмасди.

Мамадали кулолчи — самоварнинг хўжайини чойхўрлар билан муомала маданиятини ўргатиб қўйди. Ўзим ҳам Қува самоварчиларининг санъатини кузатиб юргандим, чойхона остонасига қадам қўйган ҳар бир инсонни қадрдон кишимдай, азиз меҳмондай қутлаб ва қувнаб кута бошладим. Дарҳол тагига кўрпача солиб, олдига иссиқ нон, мева-чева тузалган патнис қўйиб, айтса-айтмаса қайноқ чой келтириб қўяман-да, хуш кўрдик, меҳмон, қани, марҳамат, деб такаллуф қиламан.

От-аравали йўловчилар тунайдиган бўлдилар. Отларга хизмат қилиш учун беда туширадиган ҳам бўлдик. Қовун-тарвузни ҳам ўзимиз сотадиган бўлдик.

Чойхонамиз бора-бора карвонсаройга айланиб кетди. От-араваликларга кечаси тунаши учун ўриндиқ тайёрлаш, овқатланишлари учун харажат, қозон-товоқ ҳам зиммамга туша бошлади. Меҳнати қанча оғир бўлса ҳам хизматимда нолимадим, одамларга тобора яхши ва беминнат хизмат қилишга уриндим.

Яхшилик яхши-да, айниқса, хушмуомалаликка нима етсин! Мен бу хислатларнинг ҳосиятини самоварчиликнинг дастлабки ойларидаёқ сезиб олдим. Шу орқали миждозлар орттирдим. Баъзилари билан дўстлашиб кетдим. Чойхонада орттирган дўстларимдан бири ҳақида алоҳида лутф қилмоқчиман, чунки у киши менинг тақдиримда катта рол ўйнади.

Кунларнинг бирида келишган бир йигит чойхонага гердайиб кириб, кичик сўрига ўтирди. Мен ҳамма қатори уни ҳам хушфёъллик билан кутдим. Ўзи сўрамаса

ҳам патнис тузаб, бир пиёла қаймоқ ҳам келтириб қўйдим. Чиройлик чойнақда антиқа чой дамлаб чиройлик пиёла билан олдига қўйдим. У йигит менга бир қараб қўйди-да, чойни ичиб бўлгач, пулни пиёлага ташлаб кетаверди. Эртасига, индинига ҳам шундай қилди. Мен мулозаматни тобора яхшилаб, унинг ҳурматини жойига қўявердим. Менга унинг салобатли юриши, ўзини ваъмин, жиддий тутиши ёқди. Танишиб олдик: Фарғона вилоят маҳаллий саноат бошқармасида ишлар экан, Қува артелига раис қилиб юборилибди.

Ўзини Эргаш Қурбоноз, деб танитган Қува артелининг янги раиси чойхонага олти арава қовун юбориб «пуллаб беринг,» деди. Хизматимга янги юмуш қўшилди. Қовунларни сербарг қора толнинг тагига—соя-салқин жойга кўкат тўшаб устига тердим. Терганда ҳам қовунларнинг тўрлаб турган чиройини баландга қилиб, кўрғазмага қўйгандай қилиб тердим. Ўтган-кетган йўловчи унга кўз ташламай ўтаолмас, чойхонада ўтирган йўловчи ҳам увдан кўз узолмасди. Қовунга харидор келса, югуриб олдига борардим: марҳамат, танлаганингизни олинг, ҳаммаси ҳам бирдай ширин, шираси тилни ёради, деб турардим. Танлаганини қўлига олиб «Неча пул?» деб сўраса, берганингизни беринг, деб ўзига ҳавола қилардим. Инсофли одамлар мени сира ранжитмас эдилар.

Хўжайиннинг мўлжалидан кўра кўпроқ пуллабман шекилли, Эргаш ака хариддан тушган ақчаларни санаб олиб, унинг ичидан эллик сўмни ажратиб менга берди. Эллик сўм ўша даврда катта пул бўлмаса-да, мен учун бир олам бойлик эди. Қорним чойхонада тўйиб тургани учун бу пул кийим-кечакка, уй рўзғорига асқатди. Эргаш ака тадбиркор одам экан. Пулимнинг ўттиз сўмига арзон нархда гўшт-ёғ, ун олиб берди. Қолган йигирма сўмига чит қўйлақ олдим. Ўша қуни уйимизда байрам бўлиб кетди.

Дастлабки муваффақиятим пул топишга қизиқтириб қўйди. Чойхонани тарк этдим. Негаки, кеча-кундуз тиним билмай югуриб-елиб, чойхўрларга пой-патак бўлиб зўрга қорин тўйғазардим, савдо ишида қўлингда пул ўйнар экан, пулни-пулга уриштира билган эпчил киши бадавлат бўлиб кетиши ҳеч гап эмас экан. Мен буни ўз тажрибамда, мева тайёрловчилик юмушида кўрдим.

Олди-сотдига мойиллигимни, бу соҳада озми-кўйми, истеъдодимни сезган Эргаш ака мени мева тайёрловчи вазифасига тайинлади. «Энди сен коммерсант бўлдинг», деди у ҳазиллашиб. «Коммерсант» дегани нима дегани ўзим билмайман, лекин тахминан, мен энди савдогар бўлиб қолман, деб тушундим-да, севиндим.

— Юз сўмдан уч сўми сеники! — деди Эргаш Қурбонов.

Қишлоқма-қишлоқ юриб мева харид қилдим. Ўзбек деҳқони авваллари мевасини бировга пулга сотмаган. «Мевани одамлар есин, деб берган, худонинг инъомини ҳам пулга сотамизми?» дер эди деҳқонлар.

Авжи мева пишиғи вақти эди, ишим ўнгидан келиб, юришиб кетди. Тайёрлаш режаси артелимиз бўйича бир неча бор ортдириб бажарилди. Ой охирида қўлимга текқан пулни кўриб қўрқиб кетдим. Шунча пулни нима қиламан? Онам ҳам «Шунча пулни қаердан олдинг?» деб мени тергов қилдилар. Ўз меҳнатимга артелдан ҳақ берганларини билгач менга буюрдилар:

— Эгинга усти-бош қил. Кўча-кўйда, одамлар орасида юрадиган йигитсан.

Қувада катта магазин очилган эди. Унда Қувада аёллардан биринчи бўлиб отилиб чиқиб сотувчи Тўтихон ая ишлардилар. Ўзи келишган, хушфёъл, мулозаматли аёл эди. Ниҳоятда фаросатли, маслаҳатгўй эди. Уша кишининг хузурига бордим.

— Мени кийинтириб қўйинг, ая! — дедим.

Магазиндан ясашиб чиқдим. Тошойнага қараб ўзимни таниёлмадим. Эгнимда оппоқ румёқа куйлак, қора костюм. «Мана энди ростмона коммерсантга ўхшабсан, — дедим ўзимга-ўзим, — мана энди осилсанг ҳам баланд дорга осил.

Каттароқ, селпулроқ ишни кўзладим. Бахтимданми, бахтсизлигимданми, менга саноат моллари дўконини топшириб қўйдилар. Дўконга ўзим яқка хўжайин бўлиб қолдим. Сотувчи ҳам ўзим, мудирини ҳам, экспедитори ҳам ўзимман. Ошна-оғайниларим ҳам кўпайиб кетди. «Бер, бер!» дегувчиларни айтмайсизми?! Насияга олувчилар ҳам мендан қуруқ кетмасди. Катта-кичик амалдорлар, айниқса, соқчилар идораси — милиция ходимлари дўконимни ўзиники қилиб олгандилар.

«Кўзингни оч, бола!», дегувчилар бўлмади. Ҳамиша шундай бўлаверади, деб ўйлабман. «Берган худога ҳам ёқибди», деганларидай менинг ҳам обрў-эътиборим

ошиб кетди. Тўйларда тўрга ўтқизадиган бўлдилар. Бироқ бу эррайимлик ҳам, ҳурмат-эътибор ҳам узоққа бормади — дўконимда тафтиш бошланиб, ишим чапписига айланди...

Исми эсимда йўқ, фамилияси ёдимда. Ходич... Биз уни Ходич, деб билардик, шу исмда улуғлардик. Ходич кела солиб ҳужжатларни, дўкондаги борлиқ пулни олиб қўйди, савдони тўхтатиб, дўконни қулфлаб, калитини чўнтагига солиб олди. Тил уқмас, ғирт бадтарин бўлиб олиб ишларимни тафтиш қилди. Унинг бадтаринлигини яхши билмас эканман, дўконга келса ҳеч нарсани аямасдан, унинг ўзи ҳам бирор нарса керак бўлса сўрамай олиб кетаверарди. Унинг учун гўё мендан яхши одам йўқдай эди. Одамни сенга иши тушганда эмас, сенинг ишинг унга тушганда билар экансан. Ходични ҳам ишим тушганда билдим.

Ходич тил билмас, гап уқмас тунд одам бўлиб чиқди. На гап сўрайди ва на гапга қулоқ солади — хуноб қилиб юборди.

Унинг ўзи чапақай эди занғар, ўнг қўлини қўлтиғига тикиб олиб чап қўлида иш қиларди. Менинг дўкондаги борлиқ бисотимни чап қўлида битталаб санаб чиқди. Уч кунда дўконнинг ичини алғов-далғов қилиб ташлади. Мен дўкондаги молларни ҳавас билан келинлар сеп ёйгандай қилиб битталаб териб «кўрмана» қилиб қўйгандим. Унинг тинтувидан сўнг «шара-бара» дўконига ўхшаб кетди. Кўрган кўзимга ишонмайман. Мовутлар сатинга, атласлар читга, шойилар чипталарга аралашқуралаш қилиб юборилди. Қобиргам қайишди. Ердам берай, десам сира яқинлаштирмайди.

Ҳужжатларим ҳам ҳар ерда. Саралаб берай десам, нари тур, дейди. Разм солсам абзойи бузуқ. Қовоғидан қор ёғади. Унинг қилмишлари ҳақида ундан-бундан, занғарнинг қўлига тушган дўкончилардан эшитиб юрардим. «Чапақайга ҳушёр бўл, индамай юриб илигингдан олади,» дер эдилар. Илигимдан очаётганини сеза бошладим, аммо хавфнинг олдини олишга иложим йўқ. Каттамизга мурожаат қилсам, тафтиш шунақа бўлади, сабр қил, кейин гаплашамиз, деди.

Ниҳоят, Ходичнинг тили чиқди.

— Растрата! — деди у қовоғини қора булутдай осилтириб.

Юрагим товонимга тушиб кетди. «Растрата» мудҳиш

гап. «Растрата қилдинг,» деб не-не дўкончиларни хона-вайрон қилмади бу.

— Ростини айтинг, ревизор амаки, растрата деганингиз нимаси?— яливиб сўрадим.

— Тушунмайсанми, шунча пулни еб қўйишни биласан-у, «Растрата» сўзини тушунмайсанми, «Растрата, вассалом,» дейди ўрисчалаб.

— Тулуштириб беринг, нима қилиб қўйибман?

— Ун беш миңг сўмни тезда келтириб берсанг беринг, йўқса авахтага марш! — дейди ўрисча гужурлаб.

Худо урди сени Иброҳим, дедим-да, оёғим сқсоқлигига ҳам қарамай бир оёқлаб идорама-идора югурдим. Ҳеч бир жойда арзимга эътибор йўқ. Ходичнинг номини эшитиб-ла, жим бўладилар. Менга «бер» деганлар ҳам, «бериб юбор!» деб буйруқ қилганлар ҳам, насиячилар ҳам сувга уриб кетишди.

Отадан қолган бор бисотни пулладим. Жамлаганим растратага ямоқ ҳам бўлолмайди. Насиячиларнинг айримлари қарз-қурз қилиб олганларини келтириб бердилар. Инсофсизлар ҳам бор эди. Улар гўё ҳам қар, ҳам кўр бўлиб қолгандай юрдилар.

Ниҳоят, қариндошларим, бутун аймоғим топганини бериб, кўплашиб, қарзни уздик. Дўконни тарк этдим. Бироқ бу билан ҳам Ходичдан қутилмадим. «Қастдан растрат қилган Каримов қамалиши керак», деган даъво қилиб, янги найранг чиқарди. Тергов беравериб тинкам қуриди.

Бу орада қарз кўпайиб, бор бисотдан айрилиб, ҳодимиз ниҳоятда танг бўлди. Тирикчилик ўтказиш учун ҳар кўчага бош суқдим. Ана ўшанда кўзим очилди. Мундоқ қарасам, мен ҳам қар, ҳам кўр эканман — атрофимдаги воқеаларни эшитмай, ҳеч нарсани кўрмай юрган эканман. Одамлар ўзгариб кетибдилар... Яхши томонга бўлса майли эди...

Яхшики, инсофли одамлар ҳам бор экан, улар «бир мўмин-мусулмон, ногиронни шунча азоблаш озмади, яна уни авахтага тиқасизлар,» деб туриб олдилар.

Қувада кўрлар жамияти бор эди. Аминжон Отажонов ана шу жамиятнинг раиси эди. Уларга ҳеч ишим тушмаган. Аминжон Отажоновни ҳам кўрмаганман ва у билан таниш эмасман. Чойхонада чой таниб юргавимда олдига бир чойнак чой қўймаганман, дўконимга кириб бирор метр газлама ҳам олган эмас. Хуллас, мен бу

одамни қидирганим ҳам йўқ. У кишининг ўзи мени топиб олди.

— Бекорчиликдан зериккандирсан, ўзинг боп иш бор. Ишла! — деди бу меҳрибон одам.

IV

Ногирон одамларнинг, кўзи ожиз кишиларнинг тирикчилиги жуда оғир эди. Улар давлатдан жуда оз нафақа олардилар. Ҳамма жойда бўлганидай, Қувада ҳам теварак-атрофдаги кўзи ожиз одамларнинг бошини қовуштириб, «Кўрлар артели» тузган эдилар. Бу ҳақда орқаворотдан ҳар хил гап эшитиб юрардим. Баъзан «Кўрларни ишлатиб, ҳақ бермаяптилар», «Кўрларнинг нонини туя қилиб ейдиганлар бор экан,» деган олди-қочди гаплар, қаттиқ таъналар ҳам юрарди. Мен у ерга ишга таклиф қилинган дақиқадан эътиборан ая шу ҳақда ўйладим.

— Уларнинг яримта нонга мен ҳам шерик бўлманми?...

— Балки уларнинг нонини бутун бўлишига ёрдамнинг тегар...

Не хаёллар билан бўлса-да, иш топилганидан севиhib, оёғим олти бўлиб артелга бордим. Нони «кўрлар артели» бўлгани билан раҳбарлари кўзи очиқ одамлар эди.

— Келдингми азамат, сенга антиқа иш топиб қўйдим. Экспедитор бўласан. Артел тўқиган арқонларни пуллаш сенинг қўлингдан келармиш... — деди Аминжон Отажонов қувнаб.

— Хўп бўлади, — дедим таъзим қилиб.

— Овозингдан сезиб турибман, ҳафсаланг чакки эмас, аммо олдиндан айтиб қўяй, катта боссанг катта оласан, яъни сотганингга қараб чақа оласан, червон олишинг ҳам ўзингга боғлиқ.

Ожизлар тутганини қўймайдиган одамлар эмасми, арқон ўриш ҳунарини яхши уқиб олишибди. Автомат нимаю уларнинг қўллари нима, бир ўтирганда қулоч-қулоч арқон ўриб чиқариш улар учун ҳеч гап эмас. Илдан, жундан ўрилган йўгон, ингичка арқон ва чил-вир цехнинг ўзида ҳам гарам-гарам. Омборга кирсам бош суқиб, қадам қўйиб бўлмайди. Ҳаммаёқда арқон ўрамлари.

— Нега сотмадиларинг буларни?

— Арқон бозори қасот, — деди омборчи.

Бозорни қасот бўлган молларни пуллай оламанми, йўқми? — мени ҳам босди. Ҳақиқатан ҳам Қувада арқон бозори қасот эди. Негаки уруш вақтида аҳолининг боғлаб боқадиган қора моли камайиб кетди. Қўйлар сотилган, баъзилар сўйиб еганлар. Янгитдан қўй-мол қилувчи топилмади. Чорва боқиб ҳам қийин эди-да. Дарвозангнинг турумигача пахта экиб юборишган, молинг дарвозангдан бош чиқаргудай бўлса, «Молингни ол, пахтани хароб қилади», деб бақирардилар. Остонангдан хатлаб қолгудай бўлса жарима солардилар.

Шундай. Арқонни сотиш учун ташқи бозор қидирдим Чунки, келганимга ҳафта-ўн кун бўлмади-ку, ожизлар менга тинчилик бермас эдилар.

— Арқон сотилдими?

— Сотиляпти.

— Қачон сотасан? Маошни нега оляпсан?

— Бир тишлам нонимизга ҳам шерик бўлгани келтанмисан ё?

Хуллас, икки юз кило арқонни эшакка ортиб, Ушга бордим. Уша қадимдан ўзбеклар шахри. У ерда Бобир мирзо замонидан буён ўзбек рўзғори сизирсиз яшаёлмайдди. «Сизир — рўзгорнинг қассоби», дейдилар ўзбеклар. «Сизир бор уйда қозонинг — мой, рўзгоринг бой». Отуловли ўшликлар ҳам арқонга муҳтож. Афсуски, онаминг «Ҳар ерни қилма орзу — у ерда ҳам бор тошутарозу» дегани ҳақ экан. Ушда ҳам арқонга харидор камайиб қолибди. Қувада қандай бўлса Ушда ҳам шундай. Матойимни сотолмасам Қувага йўлим берк эди. Аввало меҳнати синган кўрлардан балога қоламан, қолаверса, Отажонов мени ишдан ҳайдайди...

«Харидорингни қишлоқдан қидир», деди жўнглим. Қорасувда катта мол бозори бўлади, водий жаллоблари от, молни шу ердан олгани келадилар, деб эшитгандим.

Қорасувга келсам бу ерда ҳам арқон сўрайдиган одам кўринмайди. Чойхонада тунайман. Битта нон, бир чойнак чой билан кун ўтказаман. Ким кўринса «арқон оласизми?» дан гап бошлайман. Бу ерда ҳам насибам узилди, шекилли, Аравонга йўл олдим.

Аравонда бир оз ишим юришди. Чаканалаб, газлаб, метрлаб сотдим, аммо ҳаммасини пуллай олмадим. Қишлоқ матлубот жамияти — сельпо мудирига учраб олди-сотди шартномасини тузиб, имзолатиб, муҳр бостириб артелга қайтдим. Сотганининг пулини, насия-

сининг шартномасини топширдим. Уришармикинлар, деган хавотирда эдим, йўқ ундай қилмадилар. «Борига барака», деди Отажонов, қўлларига оз бўлса-да, нақд пул тушганидан ва бир оз сабр қилишса шартнома ақчаси ҳам униб қолишидан мамнун бўлган артел ожизларида менга ишонч пайдо бўлди. Артель аъзолари менга ҳам раис қатори салом берадиган бўлдилар. Энг муҳими, қилаётган ишлари аро йўлда қолиб кетмаслигига ишондилар.

Арқон ўриладиган цех кенг, аммо қоронғи катта бир хонада жойлашган эди. Илгари нима бўлган экан бу хона билмайман, аммо отхона ёки молхонадан фарқи йўқ эди. На дераза, на ойнаси бор. Бир туйнук ва иккита тешик: «Кўзи кўрлар учун ойнавандлик жой не керак», десалар аҳтимол. Ҳақиқатан ҳам кўзи ожизлар учун ёруғ ёки қоронғуликнинг аҳамияти йўқ эди. Улар арқон эшиладиган ўриш-арқоқни ушлаб олсалар кифоя эди. Иш жараёни ҳам ўзгача: бири чўжкалаб олган, бири ёнбошлаган, кимдир чордона қуриб ўтирибди — қўллари-қўлларига тегмай гимирлаб ишлардилар.

— Ҳа, нега ожизларингга талқон солиб олдиларинг, йигитлар?— деб гап ташлади ожизларнинг бири қўли-қўлига тегмай арқон ўришда давом этиб.

— Ҳа, Аширмат, ўзингдан қиёс, кеча мўмай пул тегди шекилли, аскияни ҳам арқонга қўшиб ўравординг.

Улар бир-бирларини овозидан танир эдилар.

— Эй, Турдивой хўроз, ўзинг нега қичқирмай қўйдинг ёки Урайим эспедитор жигилдонингни тўлдириб қўйдими?

Тез орада ишим юришиб кетди. Улгуржи ва чакана савдодан артел катта даромад ола бошлади. Обрўйим билан бирга маошим ҳам икки ярим баравар кўтарилди. Янги-янги ташаббус пайдо бўла бошлади.

— Бозорларда супурги пул экан, — дедим Отажоновга.

— Супургимиз йўқ-ку?

— Топса бўлади.

— Таклифингни айт.

— Адирда нима кўп, бурган кўп. Текин хом-ашё. Супурги цехи очсак, пулнинг тагида қоламиз. Арқондан ҳам сердаромад юмуш.

Отажоновдан фотиҳа олдим-да, бир неча ўсмирни бошлаб адирга йўл олдим. Уш, Аравон, Қорасув йўлларида бепоён бурганзорларни кўргандим. Уларни

Бекор ётишидап ажаблангандим. Ўсмирларни ана шу мағонга олиб келдим-да, бурган юлишга солдим. Қўли қотмаган ўсмирлар кафтлари қавариб, шилиниб кетишига ҳам қарамай ғарам-ғарам бурган юлдилар.

Супурги цехи учун биною махсус хона ҳам керак бўлмади. Артелнинг ҳовлисидан фойдаландим. Илда, жанопда, ҳатто ожизлар тўқиган чилвирларда катта-кичик бурган супургилар боғлаб Қува бозорини обод қилдик. Қўшни шаҳар бозорлари ҳам талабгор бўлиб қолди.

— Бурганни кўпайтир, — деди Отажонов, — супурги бозори чаққон бўлиб қолди. Марғилондан буюртма бор.

— Ушликлар ҳам сўраяптилар, — дедим севиниб.

— Яхши.

— Яхшимас-да. Буюртмаларнинг учдан биринигина қондирапмиз...

— Цехни кенгайтирамиз.

— Осон йўли бор.

— Қанақа, масалан?

— Уйларида ўтирган ногиронларни ишга соламиз.

— Қалла эмас сеники, академия, — деди Отажонов.

Бўпти, азамат, сенга омад!

Шундай қилиб, уйма-уй бурган улашадиган бўлдик. Тез орада артел пулдор корхона бўлиб қолди. Сарфхаражатдан ташқари тўпланган даромад пулини қаёққа қўйиш муаммоси пайдо бўлди. Мен уй-жой қурамиз, дегандим таклифим раисимизга ёқиб тушди.

Уттиз квартирालи уй битиб, ожизларнинг оилалари жойлашиб улгурмай, Аминжон Отажоновни Қуванинг энг катта маҳаллий саноат корхонаси бўлмиш «Меҳнат» артелига раис қилиб сайладилар. «Мен билан юр, янги артелда бирга ишлаймиз», — деди Отажонов.

— Ишларим чала қолади-ку.

— Яна нимаси чала?

— Қамишдан том плиталари ясатмоқчи эдим.

Катта Фарғона канали бўйлари қамишзор бўлиб кетганди. Қамиш жуда пишқиқ-пухта материал. Ундан ҳар нарса қилса бўлади. Айниқса, антиқа қурилиш материали...

Оқин сувнинг қадри йўқ, деганларидай шундай бебаҳо қурилиш материали исроф бўлиб ётади, уни ҳатто ўт қўйиб куйдириб юборадилар. Увол!

Бурган супурги ёнида қамиш плита цехи очилди. Қамиш тайёрлаш бурган юлишдан кўра мураккаб,

қамиш плита қилиш эса, бурган супурги боғлашдан қийинроқ иш эди. Иш жараёнида буларнинг ҳадисини олдиқ, қўлда юлишдан ўроқда ўришга ўтдик, эшак аравада эмас, машинада таший бошладик. Ногиронлар артели кичик саноат корхонасига айланиб қолди.

Иштахамиз ҳам ошди шекилли, катта ишларни кўзлаб қолдик. Лекин кичик хўжалиқ билан катта қадам ташлаб бўлмасди. Қувадаги артелларни яхлитлаштириб, битта қудратли маҳаллий саноат корхонасига айлантириш зарур бўлиб қолди. Уша вақтларда йириклаштириш расм эди. Кичик-кичик колхозлар бирлашиб, йириклашди, районлар ҳам йириклашди, ҳатто мактаблар ҳам. Уша кампания вақтида Қува артеллари ҳам бирлашиб, йирик «1 май артели» тузилди. Унинг маҳаллий саноатга хос барча цехлари мавжуд бўлди — 1 май артели супургидан тортиб қурилиш материалларигача, ямоқчиликдан тортиб этикдўзликкача, жами кийим-кечакни ҳам тикиб сотадиган бўлди.

Замонанинг зайли билан кеча арқон ва супурги сотиб, қамишдан бўйра ясаб юрган оддий одам йирик артелга раис бўлиб қолдим. «Вақтинча раис», деди райкомда мени шу ишга тайин қилаётган раҳбар.

Ана ундан кейинги югуришимни кўрсангиз эди! Катта хўжалиқнинг рўзғори ўзидан ҳам катта бўларкан. Анча-мунча нарсани кўрдим демас экан. Сизга ёлгон менга чин, тонна-тонна хомашёни гўё чайнамай ютади. Юз минг у ёққаю юз минг бу ёққа — чанги чиқмайди!

Мен ҳам хаёлан миллионларни уёқ-буёққа уриштириш машқини қилдим. Шу орада яна «бер, бер»лар чиқа бошлади. Бировга бепул этиқ, кимнингдир нозанинига шахмат нусха туфли, палончига коверкот костюм, пистончига оқ жужун китель керак бўлади. Саноат моллари дўконида ишлаган вақтимдаги аччиқ сабоқ ёдимда. Э-э, кўр хассасини бир марта йўқоталди. Аммо «йўқ», деб туриб олиш ҳам ярамайди. «Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан». Унча-мунчасини эпладим, аммо эплаб бўлмайдиганларига баҳона қидирдим, «муросан мадора».

Назаримда ўша кезларда артель раиси энг катта лавозим эди. У қаёққа қўл чўзса етади, нимани истаса ўшани қилаолади, деб билардим. Негаки артелдан наридаги ҳокимиятни билмасдим — ишим тушгани йўқ.

эди-да. Вақтинча раислик бошимга тушганидан кейин билсам, артель ва унинг раиси устидан катта ҳокимият бор бўлиб, у райком экан. «У «худо»га сиғинмаган ҳар қандай амалдорни, шу жумладан, артель раисини ҳам, бир пуфлаб учуриб юбора оларкан. Мен партия аъзоси эмасдим, райкомни мен билан қанчалик иши бор, деб ўйлардим. «Ишим яхши бўлса-бўлди-да», дердим. Чуварани хом санаган эканман.

Пайтавасига қурт тушиб райкомга югурувчилар ҳар куни ҳар хил гап топиб кела бошладилар. Қува кичкина жой эмасми, яримта гап ҳам бир зумда бир қоп бўлиб кетади. Унинг номини миш... миш... дейдилар.

Миш-мишлар артелимиз аъзолари орасида шишиб, кўпириб кетди-да, эски-янги раҳбарлар ва раисликка интилувчиларнинг тарафдорлари гуруҳ-гуруҳга бўлиниб кетдилар. Шивир-шивир...

Аталадан суяк чиққандай шивир-шивир учқунлаб, учқундан аланга чиқа бошлади. Иш қаёқда. Гапдан гап чиқиб чумолидан фил ясовчилар ҳам топилиб қолди. Бундай вазиятни биринчи бор кўришим эди. Уз ишимни билардим-да, кўпчиликни бошқаришни ўйламагандим. Кўпчиликка бош бўлиб қолгач, тушундимки, ҳалолликнинг ўзи етмас экан, жонингни жабборга бериб ишлашинг ҳам кифоя эмас экан.

Текшир-текшир бошланиб кетди. Саноат моллари дўконидаги камоматимни ҳам тилга ола бошладилар. Ўтирсам ўпоқ, турсам сўпоқ дея бошладилар. Райком ходимлари пашка қўлтиқлаб келишарди-да, нималарнидир қидиришарди. Баъзилари кўзимга қарамайди-ю, оғзимни пойлайди. Оғзидан гуллаб қўярмикин, деб ўйласалар керак. Ишим пухта бўлмаса ҳам оғзим пухта—мендан ножўя гап кутмасинлар. Қани, нима қилишаркин, дедим-да, индамай юравердим.

Бефарқлик ҳам ярамас экан. Индамай юришим ўзимга айбнома бўлди. «Тили қисик бўлмаса, оғзига талқоп солвомасди,» дейишди. Андишани ҳамма ҳам қадрлай билмас экан. Андишани қўрқоқлик деб билдиларми, «отдан туш», дедилар. Яъни, раисликдан туширдилар. Ўрнимга райкомга яқин одамлардан бирини раис этиб тайинладилар.

Отдан тушсам ҳам бир оёғим узангида қолди. Яъни, янги раис ўртоқ Улуғовнинг муовини бўласан дедилар. Хурсанд бўлдим. Улуғов жуда ишбилармон, тадбирли одам. Унга муовин бўлсанг ёмонми, яхшими?

Уйлаб қарасам, муовинлик ҳам кичик лавозим эмас. Ишлайман, деган одамга бир дунёча иш бор. Аммо муовиннинг тизгини раиснинг қўлида экан. Чу, деса юрасан, бўлмаса қозикда турасан. Ҳеч нарсада ўзингни кўрсатолмайсан. Ташаббус кўрсатсанг — бекор бўлади. «Мақсади нима?», — дейди иштибога бориб. Уэ билгннгча бирор яхши иш қилсанг ҳам эртасига бекор бўлади. Негаки раис билан келишмагансан.

Раиснинг муовини югурдақдан ҳам пастки лавозим экан, ташлаб қочгим келди, аммо номус кучлилик қилди: аразлаяпти, отдан тушганига чидаблмади, дейишлари ҳам мумкин. Эл оғзига элак тутиб бўлармиди. Андиша қилдим. Индамай раис буюрганини ижро қилиб юрдим. Бироқ шуни ҳам кўп кўрдилар. Узангидан ҳам туширдилар.

Арқон цехи ишчилари орасида қадрим бор экан, ўшалар мени суяб қолишди. Уларнинг талаби билан мени зўрга арқон цехига бошлиқ қилиб тайинлашди. Тайинлашдию тинчишмади. Текшир-текширни қайтадан бошлашди.

Мусин деган бош ҳисобчи бор эди. Кўриниши эски «дўстим» Ходичдан ўзгача бўлса ҳам ичлари бир экан, билмабман. Суйкалиб юриб уйимга қўшни бўлиб кирди. Қўшнени қариндошдай билдик. Ош-қатиқ, нони-туз бўлиб бир пиёла чойимизни аямадик. Ичи қора одамни ташидан билиб бўлмас экан. У тузимни ичиб, тузлуғумга тулурмоқчи экан.

Кейин билсам, уй-жойим унга ёқиб қолибди. «Уйингни менга сот», деди. Нега сотаман. Отадан қолган меросни сотиб бўладими. Рад жавоби олгач, уйимни ўзиники қилиб олиш пайига тушибди. «Растрата чиқарсам уй-жойи мусодара бўлади. Арзон-гаров оламан», деб режалабди яшшамагур.

Мусиннинг ташаббуси билан ёза-ёз, текшир-текшир авжига чиқди. Мусин ахлат челагини «Каримовнинг кирдикори»га тўлдириб, прокуратурага спирди. Бу ахлат челак Мусиннинг ичидаги қора-қура мақсадларини амалга ошириши керак эди.

Худога шукурки, қонунчиликни ҳимоя қилувчи прокурор алданмади. Прокурор Раҳимов, номі эсимда йўқ. Ҳамма уни «Прокурор Раҳимов одил одам», дер эдилар. Ҳақиқатда одил экан. Мусиннинг тити-питисини чиқариб юборди. Йиққан ҳужжатларидан мени қоралайдиган зигирча ҳам қора доғ топилмади. Аксин-

ча, ахлат челаги ўз бошига тўқилди, «Мусин тухматчи», деган бадном олди.

Прокурор Раҳимовдан рухсат олишиб мени чойхоначи қилиб қўйишди. Қалинпўстинда самовар қўйган вақтимдаги чойхўр мижозларим мени йўқлаб кела бошладилар. «Кимсан, артель раиси яна чойхона очибди».

Ишым юришгандан юришиб кетди. Қувада номи чиққан одам борки, менинг чойхонамга келиб чой ичади. Мижозларим қабил чойни аямайман. Машшоқлар келиб соз чаладилар, ҳофизлар ҳам кунда шунда. Обруйим артель раиси обрусидан кам эмас. Ҳамма тавиш-билиш атрофимда, фақат Ходич билан Мусин чойхонамни четлаб ўтади, кўзлари кўзимга тушса жуфт-так отади.

Эндиги умрим чойхоначиликда ўтади шекилли, деган эдимки, 1952 йили «1 май» артелига яна эски қадрдоним Аминжон Отажонов раис бўлиб қолди. «Зар қадрини заргар билади. Сеп артелнинг зарисан, ташла самоварни, юр, бирга ишлаймиз», деди. Мени артелнинг зари, деб баҳолагани қувонтириб юборди. Бирга ишлашга рози бўлдим.

Артель иши жонланиб, даромади кўпайиб, одамларнинг қўлида пул ўйнай бошлаган чоқда бу «ёғлиқ жой»нинг харидорлари тагинда кўпайиб қолди.

Шу орада яна чақир-чақир кучайиб, мени қайта-қайта райкомда «сўроқ»қа тутдилар.

Аминжон Отажоновнинг ўрнига фарғоналик Хўжаев кўз тикиб юрган эди. Райком уни раис эмас, ўринбосар қилиб тайинлади. Хўжаев сайловда талаб қилиб, раис бўлиш учун тарафдор тўпларди. Мени ҳам ўз ҳузурига чақириб:

— Райкомга айт, мени раис қилсин, Отажоновни эмас, — деди.

Отажонов менинг устозим, мен унинг юзига оёқ қўёлмасдим. Кўнмадим. Кейин у маккорлик йўлига ўтди. Қўй сўйиб, зиёфат ҳозирлаб фаолларни, райком эътиборидаги кишиларни уйига чақирди. Бордик.

— Отажонов ким бўпти. Мана мен раис бўлишим керак. Агар мени сайласаларингиз, ҳаммангиз иззат-ҳурматда бўлиб, пичоғингиз мой устида юради, — деди у бош кўтариб.

Одамлар сал қизишиб олгандан кейин ҳаммага гап ўргатди. Райкомга бориб ким нима дейдию, умумий мажлисда Отажоновни ким ёмонлаб чиқади, Хўжаевни кимлар мақтайди. Луқма ташлаб турувчилар ҳам белтилаб олинди.

Артелнинг илғор кишилари унинг номзодига қарши эдилар. Айниқса, Уста Комил деган донғи кетган этикдўз ва бошқа шу каби эски ишчилар менинг ёнимга қўшилиб, Отажоновни қувватладилар. Лекин ҳалол одамларнинг ҳаққоний гапларига ҳеч ким қулоқ солмади. Хўжаевчилар менга қараб «эллик йилдаям сенинг айтганинг бўлмайдими», дедилар.

Ноҳақлик ёмон бўларкан. Юрагим ўртаб кетди. Умримда ичкиликни оғзимга олмаган одам бир пиёла лиммо-лим ароқни кўз юмиб туриб отвордим. Бошим чархчалак бўлиб уйимга зўрға етиб келдим-да, ўзимни кўрпага ташладим.

Хафахонлик касалига йўлиқдимми, неча кунгача кўксимни захга бергандай унсиз, беором тунлар ўтказдим. Баъзи одамларнинг юзсизлиги, кўпчиликнинг лоқайдлиги, райкомнинг адолатсизлиги бағримни вайрон айларди.

Бутунлай кўринмай кетганимдан хавотир бўлган дўстларим — артелнинг энг илғор кишилари Уста Комил, Шариф, Ҳолмат уйимга келишиб, ётаверасанми, артель ҳароб бўляпти, тур ўрнингдан! — дедилар. Қўярда қўймай кўчага олиб чиқдилар. Артелга келиб алашимдан дағ-дағ титрадим. Артелнинг хароб бўлаётгани дард устига чипқон бўлди. Талон-торожлик, бир-бировини кўролмаслик, айримларда лоқайдлик...

Бу ниманинг аломати?

Нафс ўлсин-а, нафс ўлсин! Нафс балоси артелни ямламай ютишига бир баҳя қолибди.

Одамларнинг кайфиятига қараган кишининг юраги орқасига тортиб кетади. Кайфият бўлмаса иш бўлармиди?! План бажариш қаёқда?

Арқон цехидаги собиқ шерикларимдан ҳол-аҳвол сўраб балога қолдим. Ожизлар мени ҳассалари билан савалагудай бўлдилар. Кимдир мени «номард» деб атади. Қўл узатсам «Сен номард билан сўрашмайман», деди. Нега? Негаки мен ҳалоллик учун курашмасдан уларни ташлаб қочган эмимман. Бу ҳам ҳолва экан, бошқа бир дўстим — қаминдан ажойиб бўйра тўқиб артелни бойитган ногирон мени «Хоинсан» деб юборди.

— Нима, нима?!

— Шундай кунларда ўзингни тўшакка ташлабсан.

Қочгани жой тополмадим. Чидашим керак эди. Дўст ачитиб гапиреди. Хўб таъналарни эпитганимдан кейин ўзимни босиб:

— Хўш, нима қилай, номусдан ўлимимга ҳам розиман, — дедим-да ўз оғзимдан илиндим.

— Ўлсанг ҳам маана шу ерда биз билан бирга ўласан, вассалом! — дедилар.

V

Номус ўлимдан баттар, дейдилар. Номус кучи мени артелчилар сафига қайтарди, аммо мен янги иш бошлашни раво кўрдим.

— Янги бўлса бира тўла янгича бўлсин, — деди Уста Комил.

Комил Файзиев обрў-эътиборли киши эди. Унинг гапини Шариф Ёқубов ҳам қувватлади. Унга Холмат Турдиев қўшилган бўлди. Шундан кейин Мамадали мистгар «Бўпти, бошла бизни Иброҳим!» — деди ҳар ишга ҳозир у нозирдай. Аммо қаёққа бошлашим кераклигини айтмади. Унинг оғзига термулиб тургандик. У:

— Нима қилсак ҳам халққа мадад бўладиган ишни қилайлик, — деди. — Халқ иморат қурмоққа лойдан бўлак ҳеч нарса тополмаяпти. Ҳозир халққа нима керак?

— Ғишт!...

— Ёғоч!...

Бешаламизнинг фикримиз бир жойдан чиқди: аҳоли бошпана қуриб олиши учун энг керакли қурилиш ашёлари ишлаб чиқаришимиз керак. Ёғочни-ку ишлаб чиқаролмаймиз, уни маҳаллий имкониятдан топиб ишлатиш мумкин. Тол, терақдан устун, тўсин, синч ясаё оладилар. Аммо ғиштни ҳар ким ҳам қуйиб пиширолмайди. Хумдон қурайлик. Битта ғишт—палон танга бўй турибти.

От бозорнинг биқини—баланд тепаликнинг атрофида текисликда кеч куз ёки қишда улоқ чопиларди. Биз эса тепаликдан туриб томоша қилардик. Томоша қилиб юрганимизда аллақайлардан келган отлиқлар тепаликнинг сарғиш тупроқларидан хуржунда, қопда олиб кетардилар. Нега? Нима учун? Ёки уларнинг қишлоқларида тупроқ йўқми? Кейин билсам, бу тепалик тупроғи-

дан ўчоқ, тандир, ҳатто сопол ясаиш мумкин экан. Шунинг учун бу саз тупроқни ташиб кетар эканлар.

Саз тупроқдан саз ғишт чиқаришга қарор қилдик. Тепаликда хумдон қуришга, яъни маҳаллий саноатнинг биринчи ғишт заводини тиклашга киришдик. Жой текин, тупроқ мўл. Шундай қилиб эгасиз ётган тепаликка ғишт заводи қурила бошланди.

Ишимиз айни авжига чиққан паллада бир бобо келиб, ҳайратдан ёқасини ушлади, юзини буриштирди, ачиниб сўради:

— Ҳей, йигитлар, нима қилиясизлар?

— Ғишт заводи қураёмиз. Арзон, пишиқ ғишт чиқарамиз. Сизга ғишт керак бўлса, навбатга туринг...

Мен уни хурсанд бўлиб, балли, азаматлар, дейишини кутган эдим. У ҳазабланиб кетди.

— Ғишт заводига бошқа жой қуриб кетибдими! — деб жеркиб ташлади у.

— Ҳа, нима бўпти. Бекорчи жой...

У янада баттар ғазаб билан ўшқирди.

— Оёғинг остида не-не азизлар ётганини биласанми?! Не-не подшоҳларни тепкилаётганингни биласанми?!

Бобонинг гапларини тингладик-ку, эътибор бермадик, аҳолига ғишт керак, бизга — завод...

Заводни қуриб битирдик, офтоб еган соғ, сағиз пишшиқ тупроқдан ясашиб, хумдонда тобланган сара ғиштни аҳоли ерга текизмай нақд пулга олиб кетаётган бир пайтда тепаликка академик Яҳё Ғуломов бошлиқ илмий гуруҳ келиб қолди. Дафъатан қувониб кетдик.

— Тажрибамизни ўрганишсалар керак, — дедик.

— Ноёб ғишт чиқараётганимизнинг довуғи академияга ҳам етиб борибди-да.

— Балки булар ҳам шу жойга бирор нарса қуришмоқчидир...

Қаёқда! Бу тахмиларимиз хом хаёл экан. Яҳё Ғуломов заводимизнинг, бинобарин, биз маҳаллий саноатчиларнинг «ашаддий душмани» бўлиб чиқди.

— Қазини тўхтатинглар! Кавлаб олинган тупроқни жой-жойига қўйинглар! Хумдон бузилсин! — деди академик.

Тепа сочим тик бўлди! Жаҳлим чиқди-да, оғзимга келганини қайтармадим.

— Академик бўлсангиз ўзингизга, бизнинг номимизга тегманг? — дедим қотириб.

Яҳё Гуломов ғазабланмади, аммо ўз гапида қаттиқ тураверди.

— Бу ерда илмий қидирув бошланади... Ер остида катта тарих ётибди.

— Ашқол-дашқолларингизни кўтаринг бу ердан, худди шу жойга янги ҳумдон қураман! — дедим академикка ўшқириб.

Яҳё Гуломов босиқ одам экан, мен билан ади-бадилашиб ўтирмади, индамай кетди. Унинг гапларига қараганда менинг ғишт ҳумдоним остида минг йиллик тарих ва у билан бирга бир дунё илм ётганмиш. Олимлар ўша бебаҳо бойликни халққа қайтариб берармиш. Ўзоқдаги дондан яқиндаги сомон яхши, дейдилар. У тарих тупроғини ўйласа, мен шу куннинг тирикчилигини ўйлардим. У менинг ташвишимни тушунса ҳам ёрдам қилишни истамаётгандай эди. Мен эса, унинг қилаётган ишини бошпанасиз аҳолига неча пуллик нафи бор, деб ўйлардим.

Икки ўртадаги можаро туманга, ундан вилоятга, уёқдан хатлаб Тошкентгача борди. Тумандагиларга сўз бермадим: меҳнатимиз сийнган, завод қурапмиз, маҳсулот чиқариб жарақ-жарақ ақча оляимиз, ғиштимиздан бева-бечоралар ҳам бошпана қураптилар. «Барака топ!» дегувчилар қанча. Ғишт! Ғишт! — деб навбатда турганлар қанча!...

Вилоятдан келганларга ҳам бўш келмадим: «Маҳаллий саноатни ривожлантир, демабмидиларинг, ахир мен қарорни бажаряпман-ку!»

Шу орада Тошкентдан шоппилинч телеграмма олдим. Маҳаллий саноат вазири қаттиқ буйруқ қилибди. Тездан ишни тўхтатишим керакмиш. Бўйин бермадим, итоат қилмадим.

— Кўзингни оч! — дедилар. Охири ёмон бўлади. Оёгингни тираб олма!

Ётиб қолгунча отиб қол, дегандай ғишт чиқаришни кеча-кундуз давом эттирдим.

Кураш давом этди. Район раҳбарлари зимдан мени қувватлаб турдилар, вилсат маҳаллий саноат арбоблари ҳам мен томонда. Бироқ марказ қаттиқ турибди — Яҳё Гуломнинг айтгани бўлсин, дейди.

Можарони ҳал қилишга Ўзбекистон ҳукумати аралашшга мажбур бўлди, шекилли, тепаликка Нуриддин Ақромович Муҳитдинов келди. Бир ўзи эмас, Фаргона

вилояти партия қўмитасининг биринчи котиби Турсун Қамбаровни ҳам бошлаб келибди.

Турсун Қамбаров камсуҳам, камтарин раҳбар эди. Вилоят аҳолисининг уни яхши кўриши бундангина эмас, Балки ишчанлиги, лабзи ҳалоллигидан ҳам эди. У айтганини бажармай қўймасди ва бошқалардан ҳам лабзиҳалол бўлишни талаб қиларди. Нуриддин Акрамович Муҳитдиновни ҳам қуваликлар яхши кўрар эдилар. Мен у одамни эндигина кўраяпман, аммо у киши ҳақида кўп яхши гаплар эшитганман. Айтганларича бор экан, Муҳитдинов биринчи суҳбатдаёқ менда яхши таассурот қолдирди.

Мен бунга ишонмагандим, тўғри чиқди. Ёмон одам бўлса, нияти ҳам ёмон бўлса ўзи билан Турсун Қамбаровни бирга олиб келармиди. Аксинча, милиция, прокурорни бошлаб келарди. Ундай қилмаганидан билдимки, бу одамларнинг менга қасди йўқ, аммо бизни тепаликда қолдиргиси ҳам йўқ. Таваккал, бир илтижо қилиб кўрай-чи, зора ол, қулим, деворса.

— Рухсат берсангиз...

У киши юзимга илиқ боқди.

— Аҳолига хизмат кўрсатиш нияти яхши ният. Ёши билан таъминлаш учун қилган ҳаракатингиз кўп маъқул ҳаракат, аммо танлаган жойингиз нотўғри бўпти, — деди. — Хафа бўлмайсиз, заводингизни бошқа жойга кўчирамиз.

Кўмак қидириб, Турсун акага қарадим. Турсун Қамбаров менга ёрдам бергиси келиб турса ҳам осори-атиқа тепалигини ҳар хил қурилишлар макони бўлиб қолишини хоҳламади шекилли, қатъий оҳангда деди:

— Бу ердан умидингизни узинг, биродар. Кўрадиган зарарингизни ҳукумат ўз зиммасига оляпти... Шундайми, Нуриддин Акрамович!

— Ҳумдонингизни янги жойга кўчириб берамиз. Ётишмайдиган аслаҳа-анжом айтган жойингизга ва тайин қилинган вақтда қўлингизга тегади.

Не ҳасратда, не азобда қурган заводимизни ўз қўлимиз билан бузиш қийиндан қийин иш бўлди. Ўз бағримни тирнагандай ёширт кўчирдим. Бунинг устига бу харобани ўз ҳолига келтириб берасиз, дедилар, уни қилдик. Ҳумдон қазиш вақтида мусулмон ёширт синиқлари чиққан эди, биз уларни ҳам ишлатиб юборган эдик. Инҳа Фуломов ўша синиқ ёширтларни топиб берасан, деб туриб олди.

— Тарихни синдирибсан, — дейди у менга. — Йўқолганига жавоб берасан, аммо яшириб қўйганларингни топ!

Солижон Мақсум исмли бир мулла йигит шу тепаликка қўшни турарди. Жуда доно одам эди ўша Мақсум. Бирор нарсани тушунганиданми, хумдон ўрнини қазини вақтида топилган эски мусулмон гиптлардан бир неча парчасини уйига элтиб қўйган экан ўшаларни келтириб бердик. Яхё Фуломов унга беҳад миннатдорчилик билдирди ва ўз экспедициясига ходим қилиб қўшиб олди.

— Биз билан бирга Қува тарихини тиклайсиз! — деди унга академик.

VI

Қува тарихини тикламасак ҳам кўҳна тепаликни археологлар учун сақлаб қолдик, уни вайрон қилишни тўхтатдик. Биз учун қанча қийин ва қиммат бўлса-да, тепаликда мўл даромад бераётган ишхонамизни Галахирмонга кўчирдик.

Тарих тепалигини фан ходимларига бўшатиб бериб яхши иш қилган эканмиз, академик Яхё Фуломовнинг илмий экспедицияси астойдил ишга киришиб кетди. Лайишларига қараганда, биз ваҳшийларча найхон қилаётган тепалик остида бир олам тарих босилиб ётган экан. Ер ости топилдиқлари секин-аста тилга кира бошлади. Қулоғимизга чалинишича, ер остидан чиқаётган қадимги сопол буюмлар, тангалар, тақинчоқлар бу ерда энг қадимги тарихдан далолат бера бошлабди.

«Қува Самарқанду Бухородан ҳам қадимги шаҳар бўлса, эҳтимол», деган тахминларни гапира бошладилар. Яхё Фуломов ана шундай деганмиш ва у ҳақиқатни аниқлашга астойдил киришганмиш.

Минг афсус ва надоматлар бўлсинки, яхши ният билан бошланган иш тезда тўхтаб қолди. Сабабини билмадик, аммо миш-мишларга қараганда, тўхтатиб қўйилганмиш. Аввал Самарқанднинг икки ярим минг йиллигини ўтказиб, сўнгра Қува қазилмади давом этармиш.

«Қассобга ёғ қайғу, эчкига жон», деганларидай тепаликда гипт заводи қурган «заводчилар» яна ҳолижонимга қўймай, шундай тупроқ бекор ётаверадими,

ғишт чиқарайлик, черепица қилайлик, дея бошладилар.
— Консерва заводи қурамиз! — дедим. — Мева,
етарли, нархи арзон, фойдаси минг-минг!

— Маъқул! — дейишди дўстларим бир оғиздан мени
қувватлаб.

Консерва заводини битириб, қишлоқлардан мева
сотиб ола бошладик. Ишлар юришиб кетди. Ҳатто анор
шарбати чиқаришни йўлга қўйдик. Даромад ўз-ўзидан
оқиб кела бошлади. Обрўйимиз ошиб, қўлимиз юқори-
лаб борди.

Ишнинг юришиб кетиши ёки барбод бўлиши тепанг-
даги раҳбарга ҳам боғлиқ эканини Мусажон Шербўтаев
мисолида яққол кўрдим.

Олтмишинчи йилларнинг бошида Мусажон Шербў-
таев Қува район пирқа қўмитасига биринчи котиб яъни,
районнинг бош раҳбари бўлиб сайланди. Аввалига уни
танимаганлар назар-писанд қилмагандай бўлдилар.
«Шунчаки бир маҳаллий кишини сайлаб қўйишдилар-
да», дедилар. Бундай фикрлашларига ҳам асос бор эди.
Мусажон яқиндагина оддий колхозчи, кейин табелчи,
кейин колхозга котиб эди. Уша кезларда уни ҳеч ким
танимасди. Колхоз партия ташкилотига котиб бўлгач,
унинг номи чиқа бошлади. Тез орада уни «Коммунизм»
колхозига раис қилиб сайладилар. Ана шундан кейин
раис Шербўтаевнинг номи оғизга тушди. Колхоз номи
«Қизил тахта»да юрди.

Уша кезларда пишган эканми, ўзи дидли-фаросатли
йигит бўлганми, у тезда районни қўлига олди. Вайрона-
ларни битиришдан иш бошлади. Маълумки, Қува қадим-
ги шаҳар эди. Бир вақтлар уни «Қайқуббо» дер эканлар.
Биз ғишт заводи қурган тепалик подшоҳнинг қарор-
гоҳи бўлган эмиш. Бобур ҳам шу тепада ҳокимлик қил-
ганмиш. Хайр, у тарихдан мен беҳабарман, аммо Қува
шаҳрининг яқин ўтмишини эс-эс биламан. Қува ўз ёр
заводи, ун заводи ва бошқа ишхоналарига эга бўлиб,
маркази неча чақиримли масофада тим билан ёпил-
ган савдо расталарига эга эди. Бозор кунлари турли
шаҳар савдогарлари, аллоплари, базозлари, отпуруш-
лари Қувани тўлдириб савдо қилар ва бу ердан мол юк-
лаб, Шаҳрихону Андижонларга жўнардилар.

Менинг болалик чоғимда уни вайрон қилдилар, ташқи
душман, ёвуз босқинчилар эмас, ўзимизникилар — аса-
каликлар бузиб кетдилар.

Қува билан Асака бирлашиб, Ленин райони бўлган

йили ҳоқимият тепасига ҳаммаси асакалик ўтирди. Қалтабин одамлар экан ўшалар. Асакани шаҳар қиламиз, деб янгитдан қуриш эмас, Қувани вайрон қилиш ҳисобига иш кўрдилар. Аввало, ёғ заводини бузиб, усқунларини Асакага ташидилар, кейин қаердаки чиройлик иморат бўлса, бой-қулоқларники, деб бузиб ёғочларини Асака шаҳрини безашга олиб кетдилар, Қувани Осиёга хос ажойиб тимларидан асорат қолди, холос.

— Қувани янгитдан шаҳар қиламиз! — деди Шербўтаев.

Бу ният кўпчиликнинг дилидаги мақсад эди. Хўп! — дедик-да, Шербўтаевнинг қўлтиғига кирдик.

Ташкилотчи одам йўқни бор қила олади. Қувада ун заводи қурилиши йўқдан бор қилингандай иш бўлди. Шербўтаев югуриб-елмаса қаёқда эди. Еки мебель комбинатини олайлик. Қувага Шароф Рашидов келиб қолди. Шербўтаевга эса жон кириб кетди. Гўё хизирга йўлиққандай бўлди. Аввалдан мўлжаллаб қўйилган жойга Рашидовни бошлаб борди-да:

— Шу ерга мебель комбинати қурамиз, биринчи гиштни ўз қўлингиз билан қўйиб беринг, — деди.

Биринчи гиштни кимсан Шароф аканинг ўзи қўйиб бердилар, буёғи тўхтаб қолса бўлмас, деган шиор билан ишга киришилди. Натижа шундоқ бўлдики, комбинат қурилишини тан олмаган, уни режага киритмаган вазирликлар ҳам биз борсак «йўқ»ни «бор» қилиб бердилар. Рашидовнинг номи аралашган жойда ана шундай бўларди.

Шербўтаевнинг шунақа усули бор эди: бирор катта объект қурмоқчи бўлса жумҳурият раҳбарларини жалб қилаоларди, натижада бу қурилишлар бош раҳбарларнинг назоратига силлиққина ўтиб қоларди. Бош раҳбарнинг назоратига тушириб олгач, Давлатпдан билан вазирликларга тиним бермасди. Ана шундай йўллар билан Қува қайтадан шаҳар бўла бошлаганди.

Ташкилий ишларда анча-мунча ютуққа эришиб, ном чиқариб қолганимиз учун қўлни узокроққа чўзганимиз келди. Уша пайтлари мени қайтадан «Биринчи май» артелига раис қилиб сайлашганди.

— Япония билан иқтисодий муносабат боғлаймиз, нима дейсизлар? — маслаҳат солдим дўстларимга.

— Осилсак ҳам бале дорға осилганимиз маъқул, — дедилар улар мени қувватлаб.

Минг елиб югуриб, Москову Тошкентларга юз қатнаб, Япониядан беқасам, атлас, крепдешин тўқийдиган элликта замонавий станок сотиб олдик. Комбинат кўрғонини қуриб битирмасданоқ мато чиқаришни бошлаб юбордик. Қувадаги қадимги бўзчилар, ёғоч дастгоҳда беқасам тўқиб юрган усталар япон дастгоҳини ўзлаштириб олдилар.

Шойи, атлас, беқасам қўлма-қўл бўлиб пул бўлаётган айни бир пайтда:

— Тўхтат бу калавангни, йўқот дастгоҳларингни! — деб қолдилар. — Япония билан муносабат юритишга ким рухсат берди?! Чет эл дастгоҳида атлас саноати қуришга нима ҳақинг бор?!

Дўқ, пўписаю дағдағалар калаваннинг учини чувалтириб юборди. Одамлар юзсиз бўлиб кетганини ўшанда кўрдим. Фарғона вилояти маҳаллий саноат бошқармасига арманни йигит Илешханов раислик қиларди. Ишимни текшираётганини эшитгач, орқасига тисарилиб, менга тескари қараб олди. Япония билан ўзимча ўзбонимча алоқа боғлаганмишман.

Калаваннинг учи чуваланиб, ростни ёлғонга чиқаришиб, чумолидан фил ясашиб, икки оёғим қил кўприқда турибди, салгина шамолга ҳам жаҳаннамга қулашим ҳеч гап эмас.

Яна текшир-текшир бошланди...

— Қошона уй-жойни кимнинг пулига қурдинг?

— Ёғоч-тахтаю гишт-цементни қаёқдан олдинг?...

— Шунча пулни қаердан топдинг?

VII

Пул топиб, роҳат тополмаганингиздан кейин ҳамма нарса оғу, теварак-атроф зимзиё экан...

Бир тийинга зор бўлиб юрган кунларим ҳам унутилиб кетганди. Ишим юришгандан юришиб, топишим зўрайиб, сарф-харажатимдан ортиб боравергач, жамғармам туппа-тузук капиталга айланиб қолди. Район матлубот жамиятига раис бўлганимдан кейин айниқса, ўзимни ростлаб олдим. Обрўйим ошиб, агрофимда ҳайбаракаллачилар ҳам, маслаҳатчилар ҳам кўпайди.

— Ўтирган уйинг ярамайди, уй солиб ол, данғиллама уй-жой қураётган раислардан қаеринг кам?! — деб дашном бердилар.

Ҳақиқатан ҳам ўтирган уйим жуда хароб эди. Отадан

қолган уйларни бузиб, ёғочини сотиб еганимни юқорида ачиниб айтиб ўтгандим. Бола-чақа билан тўрт девор ичида хароб яшардим. Раҳбар бўлиб кўзга кўриниб қолганингдан кейин келди-кетди кўп бўларкан. Вилоятдан келса ҳам, жумҳуриятга марказдан келсалар ҳам уйингга қақриб ош дамлаб, чой қўйиб бермасанг ўрнига ўтмас экан. Хароб уйда меҳмон кутсам дашном беришади:

— Пулингга чечак чиққанми? Шунча пулни қаёққа қўйясан, уй қуриб олсанг бўлмайдами?

— Бўлади. Қурбим етади.

— Ҳамма нарса ўз қўлингдан-ку, қаёққа қараб ўтирибсан?

— Рухсатми?

— Рухсат сўраб ўтирсанг туяни думи ерга текканда тегади...

Таваккал, дедим-да, отадан қолган ҳовлига, эски уйларни бузиб, уч хонали, олдида айвони билан, бино қуришга киришдим.

Қозоқ бойиса хотин олади, ўзбек бойиса уй қуради, деганларидай ўша кезларда районимиздагина эмас, бутун вилоятда, борингки, Ўзбекистон бўйича турмуш яхши бўлиб қолганидан, ҳамма уй-жой қуришга тушди. Қолхоз-совхозлар ким ўзарга ҳашаматли саройлар тиклай бошладилар. Қурилиш материаллари танқислиги ҳеч кимнинг йўлини тўсмади. Россия билан бордикелди авжига минди. Мева олиб борамиз — ёғоч-тахта, қурилиш материаллари олиб кечамиз. Бунинг устига режали таъминот ҳам камайгани йўқ. Давлатплан режалаб қўйган ҳамма нарса вақтида келиб Федченко станциясида туширилмоқда.

Ана шу бойликларнинг тепасида ўзим турибман. Сув бошида турган миробнинг чанқаб ўлганини ким эшитган? Ҳеч ким. Демак, мен ҳам эл қатори ёғоч-тахта олсам олибман-да! Текинга эмас — ўз пулимга. Албатта, яхшисини танлаб олдим. Лекин ҳаммасини қонуний қилиб, ҳисоб-китоб билан қоғозини пухталаб олдим. Усталар ҳам асосан ўзимизникилар бўлса-да, иш ҳақини қонуний қилиб ҳемирсигача ҳисобчидан ўтказиб бердим. Бир кунмас бир кун қинғир гап чиқшини билардим-да.

Ниҳоят, уй-жой битди. Яхшилаб бўёқдан чиқардим. Деворлари яшил рангда, эшик-деразалари сутга чўмилгандай — кўзи тушган одамнинг ҳаваси келади. Кўп-

дан бери кўчамизда бундай уйлар қурилгани йўқ эди. «Мана энди ҳар қанча меҳмон келсаям келаверсин, уйдан уяладиган жойим йўқ», деб ўзимга ўзим мақтандим. Қариндош-уруғ уйни қутлаб келиб-кетиб туришди. Ҳавас қилганлар самимий табрикладилар. Уларнинг кўплари бинони тиклашда ҳашар қилиб меҳнати синган одамлар эдилар. Уларни бир қора кўчқор сўйиб зиёфат қилдим.

Афсуски, ҳасадчилар ҳам бор экан. Улар зиёфатимни еб, тузимни ичиб, туғлигимга туплаб кетдилар.

— Каримов давлатнинг чўнтагига қўл солмаса шундоқ қошона чикора... қурилиш материаллари дефицит бўлиб турганида шунча ёғоч тахтани қаердан олди. Уғирлик эмасмикин?...

— Япония билан алоқа қилишлари бежиз эмас экан-да!..

Уй-жой можаросига Япониядан олиб келинган тўқув дастгоҳлари жайжали ҳам қўшилиб кетди. Саноат моллари дўконигаги камоматим ҳам «иш»га тиркалди.

Шу орада мени Тошкентга чақиртириб кетдилар. Жумҳурият маҳаллий саноати бошида Қарабаш турар эди. Мени ишдан бўшатиб қутилмоқчи бўлдилар. Мен бўш келмадим. «Тавба қилдим,» десам тамом. Тухматга тан берган бўламан. Тухматни тан олиш — ўлимдан баттар.

— Ахшиликча бўшай қолинг, — деди Содиқов деган амалдор. — Ариза берсангиз ёпиқлик қозон — ёпиқлик, билдингми?!

— Ҳақиқат қилинглар, ҳамма нарса ошқор бўлади.

— Прокурор билан гаплашишни афзал кўряпсанми? — Стол чизиб ўтириб санлаб юборди Содиқов.

Қувада зўр қийинчилик билан ташкил топган Ипак комбинати, атлас фабрикаси чақимчилар ивосою ҳасадгўйлар тухмати билан йўқ бўлиб кетишини хоҳламас эдим.

Прокурорни Қонун ҳимоячиси деб билардим. Роза бўлдим. Бироқ мени енгилди, деб ўйладилар шекилли, дарҳол Қувада ипак комбинати, атлас фабрикаси тўхтатилсин, Япониядан олиб келинган тўқув дастгоҳлари ўрнатилган жойидан кўчирилиб, ярми Бухорога, ярми Наманганга жўнатилсин, деган буйруқ қилинди. Вилоятдаги раҳбаримиз Терешхонов ҳам Барабашнинг айтгани айтган, дегани-деган, деб қалин қошларини чимириб, катта кўзларини қисиб турибди.

Не азобларда келтириб, не мақсадларда Қувага жойлаган замонавий дастгоҳларни ташишини суғургандай ердан суғуриб, бағримиздан юлиб олгандай қилиб ҳар ёққа олиб кетдилар. Замона зўрники экан, иложимиз қанча.

Емон ниятли одамлар ниятига етдилар, Қувани атлас-шойида маҳрум, мени бадном қилиб тинчисалар керак, десам, қаёқда. У холваси экан, қалампирни кейин чиқди.

«Иш»имни район прокурорига ҳам ишонмай вилоят прокурорига оширдилар. Аввалига қатнаб юриб сўроқ бердим. Ҳар куни ҳар хил наъма чиқардилар. Лекин бирортасини исботлаб, бўйнимга қўелмадилар. Артедь ишчилари, матлубот жамияти одамлари, миннатдор аҳоли менинг томонимда — бир сиқим чақимчиларнинг овози ҳеч қаерга етолмади. Прокурорнинг ҳар бир саволига лўнда жавоб қиламан: ҳам оғзаки, ҳам ҳужжатлар билан. Бу масалаларда ўз ишимга пухта эканим фойда беради. Бегуноҳ эканим очиқ-ойдин эди. Аммо оқни «оқ» дейишга бўйинлари товламасди.

— Энди сени жумҳурият прокурори сўроқ қилади, — деди вилоят терговчиси.

Терговлардан чарчасам ҳам сўроқ беришдан эринмадим. Тўғриси айтсам, сўроқ бериш санъатини эгаллаб олдим: сўровига қисқа, лўнда ва дангал жавоб бераман-да, дўлига ҳужжат тутқизаман. Топширган ҳужжатимнинг кўчирма нусхасига имзо қўйдириб, олишни унутмайман.

Яхшики мени узоққа опкетилмади, Қуванинг ўзида, аммо авахтадай биқик жойда сўроқ қилишди. Қувоҳлар шу ерда, қолаверса, уларнинг кўплари узоққа беролмайдиган ноғиронлар ва ожиз кишилар. Шунинг учунми, ҳамма сўроқ ўз уйимдан ярим чақиримгина нарида борди.

«Жиноят иши»мга мутлақо алоқадор бўлмаса-да, хотиним мендан кўра кўпроқ азоб тортиди. Гуё мен эмас — у, сўроқ бераётгандай эди. Кечалари билан ухламай ҳужжатларимни қидириб топиб, тартибга солишарди ва эртасига менга берилиши эҳтимол тўтилган саволларга жавоб қидиришарди. Тонг отгунча, яна уй юмушлари билан шуғулланар, яхши кўрадиган таомларимни тайёрлаб понушта ҳозирларди.

Понушта пайгида, ҳам Турсунчахоним юз-кўзимга

термулиб ўтирарди. Юраги сиқилиб, томоғидан тасм ўтмаса ҳам менга раҳм қилар, «озиб кетяпти бечора», деб баъзан менга билдирмай юмма йиглаб оларди. Аммо ичдан эзилаётганини менга сира билдирмасди. У шундай аёл эдики, уй ичида бўлаётган сирни мутлақо ташга чиқармас, бирор кимсага нолиб гапирганини ҳеч ким эшитмаган. Камбағаллик, йўқчилик йилларида қандай тежамли бўлса, серобчилик — тўқчилик кунларимизда ҳам худди ўшандай тежамли рўзгор тутди. Турсунчахон туфайли ишсиз, маошсиз, терговга қатнаб юрган кунларимда ҳам уйимиздан барака, дастурхонимиздан иссиқ нон аримади. Мобода бирон нарсада етишмовчилик бўлиб қолса мутлақо нолимасди, аксинча, шукур қиларди. Шукур қилишни болаларга ҳам ўргатарди. Шунинг учунми, болаларим эътиқодли, интизомли, чидамли, шу билан бирга ишчан, тадбиркор бўлиб ўсдилар.

Тўнғич ўғлим измимда юриб, измимда бўлиб кўзи пишди. Ҳали ўсмир бўлса ҳам оқ ила қорани ажратадиган бўлиб қолди. Шу боисдан мен унга баъзан палон ишни қандай қилсак экан, деб маслаҳат солардим. Ўғлим бу ишончдан мамнун бўлиб, ўзини дадил тутиб, билганича жавоб қиларди. Жавоби тўғри ё нотўғри бўлса ҳам унга баракалла ўғлим, деб рағбатлаштирардим.

Қиш кuni эди. Уша қишида қор қалин ёғди. Уйимиз янги уй бўлгани билан печкаси йўқ эди — сандалла ўтирардик. Сандални иссиқ қилиб ота-бола бир-биримизга термулиб ўтирган эдик, бир гуруҳ кўзи ожизлар, ногиронлар кириб келишди, сандалга ҳам ўтирмасдан гапирга кетдилар.

— Сандалга белингни товлаб ётаверасанми, илга чик!

— Яна арқон тўқиганими?

— Йўқ, раислик қилгани.

— Хабаринг йўқми, кеча гойибдан сени раис қилиб сайладик, — дедилар.

— Уйлаб кўрай, муддат беринглар, — дедим, кўнамадилар.

— Уйлашга вақт йўқ-да, тур ўрнингдан, олдимизга туш!

Ўйланиб турсам, тўнғич ўғлим кийимларимни кўтариб келиб кийинтириб қўйди. Оёғим тортмай йўлга тушдим. Сўроқ тугагани билан ҳали Япония дастгоҳлари иши босилгани йўқ эди...

Текшир-текшир, гала-говур, даврида ногиронлар артелининг ишлари ҳам орқасига кетиб, ишхонанинг даромади йўқолиб, одамлар маошсиз қолган эканлар. Менинг ногиронлар артелига раис бўлиб қайтишимдан катта умидвор бўлган кишилар қўлтигимга кириб, буюр, ҳар ишга ҳозирмиз, дегандай, ихтиёрни ўзимга бериб қўйдилар.

Мақсадларим катта, аммо елкамдаги «Япония дастгоҳлари юки» қадам ташлашга йўл бермайди. Номус ўлимдан баттар, раисликка хўп, деб қўйдингми, аравани торт энди, дейди кўнгил.

Бузуқ аравани тортиш анойи эмас. Бутун бошлиқ ногиронлар артелидан бори йўғи битта цех қолган, номи ҳам, ўзи ҳам қолмаган. Уни тиклаш учун Тошкентга иктимой таъминот вазирлигига бордим. Василя Содиқова вазир экан, яхши одамнинг садақаси кетсанг арзийди. Гапимни эшитиб, хизирлар «ол қулим» деворгандай мурувват қилди-да, бўпти, Қувада ногиронлар артели қайтадан тузилсин, деб юборди. Қувончимга сиғмай Қувага келиб, йўғдан бор қилаётган қизгин кунларимизнинг бирида яна нохушликлар бошланди.

Уйимда кечки пайт эртанги кун ишларини режалаб сандалда ўтириб эдим, хотиним қозон бошида палов сузмақда, болаларим қўлларини ювиб, «ёғлиқ палов» егани ҳозирланаётган чоқда дарвозани ҳам тақиллатмай, рухсат ҳам сўрамай уйимизга милиционер кириб келди:

— Олдимга тушинг, сизни терговчи чақиряпти, — деди у совуқдина нафас чиқариб.

Сузилаётган палов товоқда қолди. Қўлини ювган охиҳўр болалар суратдай қотдилар..

VIII

— Ўн еттинчи йилгача нима билан машғул бўлгансан?..

— Инқилобдан ўн йил кейин тузилганман...

— Оппозицияда бўлганмисан?..

— Троцкийчиларга қўшилганмисан?..

— Фашистлар босиб олган жойларда яшаганмисан?..

— Аксил инқилобий миллатчилар ташкилотларида бўлганмисан?

Тахминан ана шундай қатор ўрисча саволларга ўрисча билганимча жавоб олганидан кейин Тошкентдан келган терговчи ҳарбий унвонини билмайман, қора

костюм, сариқ кўйлак, қора галстук таққан, сочи боксерларча тарашланган, ўрта бўйли биққи йигит кўзларимга уккидай тикилиб туриб, деди:

— Ростини айтсанг қутилиб кетасан, ёлгон гапирсанг қамаб қўяман.

— Онадан туғилибманки, ёлгон гапирган эмасман, нямани гапирай?

— Сенда гап кўпга ўхшайди — тилларинг бурро, ҳа майли, кўрамиз.

Қарасаки, дўқ билан иш битмайди, тактикасини ўзгартириб, сизлашга кўчди.

— Япониядан келтирилган дастгоҳлар хусусида нималарни биласиз?

— Бу иш неча марта элақдан ўтказилган, прокурорнинг ажрими ҳам бор. Кўчирмасини келтириб берайми?

У тўсатдан эски тўнини кийиб, яна сенлашга ўтди.

— Ўғлим келтириб берса майлими?

— Бу ерга ҳеч ким киритилмайди.

— Қамоқда ўтирибманми?

— Йўқ, сўроқдасан.

Сўроқ берган одам ўзини ўзи ҳимоя ҳам қилиши керак-да. Менинг ҳимоям қўлимдаги ҳужжатларим, — деб қаттиқ туриб олдим. — Ҳужжатимни кўрмасангиз сизга сўроқ бермайман!

Терговчи ишондики, сувқоғоз пўстли бодомга эмас, балки тошбодомга иши тушганди. Сўроқ беравериб қонунчи бўлиб кетганимни ҳам биларкан.

— Ҳамма ҳужжатлардан хабарим бор, — деди-да, яна мени сизлаб гапиришга ўтди. — Гап у ҳақда бораётгани йўқ. Тергов идораларига сизнинг ёрдамингиз керак.

— Сизларнинг агентингиз эмасман-ку.

— Холис ёрдамингиз зарур.

— Сўранг, холис гапни аямайман.

— Япониядан эллифта стаяок олиб келганингиз ростми?

— Рост.

— Бунинг учун маҳаллий саноат вазирлиги амалдори Ориповга ўн минг сўм пора берганингизни айтинг.

— Нима! Нима!

— Ўн минг сўм санаб берганингиз рост-ку.

— Ростлигини билсангиз нега мендан сўраб ўтирибсиз, овора бўлиб...

— Ўз оғзингиз билан гувоҳлик беринг!

— Қийноқдан, қамоқдан, ўлимдан хабарим бор, аммо бу ишдан хабарим йўқ!

У деса бу дедим, даҳанаки жанг ярим кечарача давом этди. Ҳеч нарсага келишолмадик. Негаки мен бировга тухмат қилмадим, терговчи мени ёлғонга юргизолмади.

— Сўроғимиз Тошкентда давом этади, — деди суҳбатнинг охирида терговчи.

Тонготарга яқин уйимга келсам хотиним арпа унинг хамиридай кўпчиб турибди, болаларим кийишиб олиб, кийимларимни тугунга тугиб, мева-чева халтачасини ҳозирлаб ўтиришибди.

— Ҳайрият, — деди хотиним.

— Ҳайрият — дейишди болаларим ҳам.

Сўроқнинг давоми Тошкентда бўлиши ҳақида ломлим демадим, сўроқ берганимни ошкор қилсам ҳар қандай жазога лойиқман, деганман тилхатимда.

Қамасалар ҳам бир йўла Тошкентда қаттиқроқ режимга қамасалар керак, деб ўйлардим. Кўзимга темир панжаралар, қоп-қоронғи ва зах камералар кўринди. Биқинимга тўпнотча тақаб хайдаб юрган соқчилар, ёнимда приллаб турган пойлоқчи итлар кўринди. Аввало юрагим сесканди. Ўзимни босдим. Пешонамда бўлса кўрасан-да, деб ўзимни қамоққа тайёрладим...

Зарур ва шошилинч ишлар билан бўлиб узоқ-яқиндаги қариндош-уруғ, ёру биродарлар билан кўришолмагандим, бир бошдан ҳаммасини йўқладим. Гоҳ ўша жойда тунадим, гоҳиникида бир пиёла чойдан сўнг фотиҳа қилиб яна бошқа бировиникига равона бўлдим.

Кўплари бундай йўқловдан беҳад хурсанд: «қаёқдан кун чиқди?» дейди, баъзилари ҳайрон бўлади: «Қандай шамол учирди?»..

Уларнинг кўнгилларига нималар келса келгандир, мен кўнгил овлаш гамидаман. Хаёлимда мудҳиш гаплар ҳам йўқ эмас.

Қаерга бориб, ким билан суҳбат қурсам ҳам, қандай яхши дастурхон атрофида зиёфатда ўтирсам ҳам хаёлимда хибс ташвиши. Қўлимдаги ҳар бир пиёла чой бетида ҳам авахта, зах камера, приллаётган пойлоқчи итлар кўринади. Аммо ҳеч кимга билдирмайман. Бирор нарсани гумон қилибми ёки шунчаки қизиқсиниб сўровчилар бўлса — отпусқада юрганимни, вақтимни қадрдонлар гурунгида ўтказаетганимни айтаман.

Икки кўзим кўчада, икки қулогим телефонда. Ана

чақиради — мана чақиради, деб сафар жабдуқларни ҳозирлаб қўйдим. Тун қорайиши билан пахтали фуфайка, пахтали шим, қалин пайтавали керза этик кийиб оламан. Бошимга қулоқчин; қўлимга иссиқ биялак ҳозирлаб қўйганман. Қулоқчиним қозниқда, биялагим токчада кўзим олдида туради. Сибирга жўнатсалар, сургун бўлган қувалик қулоқлардай совуқда қотиб ўлим йўқ.

Едимда: ой ботиб, ҳовлимиз қора чиммат остида турган паллада, девор соати роса ўн иккени кўрсатган чоқда, унинг остидаги календар 22 декабрь варағи йиртилиши олдида «борармишсиз», деган хабар келди. Апил-тапил сафар жабдуғини кийдим, нон-туз-толқону бўғирсоққа лиқ тўлган солдатча қопчигимни елкамга осиб Тошкентга йўл олдим.

Нима учун Тошкентга кетаётганимни уйдагиларга билдирмадим, бироқ улар ҳамма нарсани сезиб турардилар, йиғламасалар ҳам йиғлагандан бери бўлиб мени кузатдилар. Хотиним қиблага қараб «сафарингиз беҳатар бўлсин», деб дуо қилди.

Поездга чиққанимни биламан, поезддан тушганимни биламан, аммо йўлда нима бўлгани эсимда йўқ. Йўл қуйи хаёл сургандим. Туғилгандан то шу кунгача кўрган-кечирганларим бўтқасида гарқ эдим. Гўё бош-оёқсиз туш кўргандай. Хаёлан қилмиш-қидирмишлариму, заррача шодлик ёки зигирча камсат — ҳамма ҳаммаси... сўраб қолса айтиш керак бўлади...

Тергов идорасида мени бутунлай нотаниш киши кутиб олди. Қувада сўроқ қилган Метряков узоқдан аранг кўриндию гойиб бўлди.

Ҳарбий казарманинг гаушвахтига ўхшаш сўқтаси совуқ кутиш хонасига киритиб қўйдилар. Жим-жит, пашша учса билинади. Ўзим билан ўзим ичимда гаплашиб ўтирдим. Гўё ичимдаги гапларни кўз кўрмас рентгенга солиб билинтирмас лентага ёзиб олаётгандай ваҳима босди. Хаёл суришлар ҳам тўхтаб қолди. Шу чоқ тўсатдан бир киши пайдо бўлди.

— Бир соат муддатинг бор, кўчада овқатланиб ке,— деди у дўнғиллаб.

Авезов кўчасига чиқиб, бошим оққан томонга юрардим. Ишгаҳа қаёқда. Тошкент ресторанига келганда яна орқамга қайтдим. Вақтим бор эди. Кўча айланиб пахта чаноғи фонтани атрофини кездим. Осмонда қуёш бўлмаса ҳам ёнимда соя юргандай эди, фонтаннинг

цемент супасига ўтирдим. Қулоғимга аллақандай шарналар эшитилаверди. Зўрга бир соатни ўтказиб яна бояги жойга бордим.

Ичкарига таклиф қилдилар.

— Фамилиям Мочалов... Магаданлиман, — деди мени ўз кабинетида кутиб олган қотмадан келган оқ-сарғи киши.

— Иброҳим Каримовман...

— Сизни яхши биламан. Ўтиринг. Нега овқатланмадингиз? Ёки бир соат вақт озлик қилдимиз?

Ҳайрон қолдим. Демак, мени кузатишиб турган эканлар-да.

Столга дастурхон тузаб қўйилган экан, юзидаги пардасини олиб мени чойга таклиф қилди. Мева-чева, ширинликлар, пахтагулли чойнак, иккита пиёла... Чойни ҳам магаданли Мочаловнинг ўзи қуйди. Уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдик. Сўроқдан дарақ йўқ. У менинг оғзимни пойлаётibdими, «иш»дан гап очмайди, мен эса қачон сўроқ қилади, нимадан бошлайди, деб ўтиравердим. Кимнинг асаби кучлию чидами пухта? Синов борарди.

Бир соатли асаб синовидан кейин Мочалов амалий ишга кўчди.

— Кассага ўн минг сўм тўлаб чиқинг.

Ҳайрон бўлдим.

— Қанақа ўн минг сўм? Нега тўлайман?

— Пора пули!

Ёқамни ушладим. Метряковга айтганимни такрорладим.

— Ўлимдан хабарим бор, бу ишдан хабарим йўқ.

Маҳаллий саноат вазири амалдори Ориповга ўн минг сўм пора берганмишман, унга бериш учун яна ўн минг тўплаганмишман. Ўша пулни кассага тўлаб чиқсам қутилиб кетармишман. Йўқса юзлаб-минглаб маҳбуслар қатори турмада чириб кетармишман. Мочалов дўқ-пўписага ўтгандан кейин менинг жиним тутди.

— Тухмат! — деб қичқириб юбордим.

Мени коридорга чиқарибб қўйишди.

Коридорда қотиб турибман. Дўпир-дўпир бўлиб кетди. Қарасам, Ориповни олдимдан ҳайдаб ўтятиптилар. Орипов ерга қараб борарди. У сира менга боқмади. Мев ҳам унга ачинсам-да, хайрихоҳ боқсамда, сўз қотмадим.

Шундан кейин мени Ислон Ақромов ишга ҳам илаштирмоқчи бўлдилар. Ислон Ақромов Қува маҳалий са

шоати ривожига катта хизмат қўшган раҳбар эди. Анор шарбати заводи қурилишида биздан ҳеч нарсани аямади, тикув фабрикасини тиклашимизда шахсан бошқош турди. Консерва саноати яратишимизда ҳам масалага давлат, халқ манфаати нуқтаи назаридан қаради. У ҳар ишда Қува раҳбари Шербўтаевни қўллаб-қувватлаган одам эди. Унинг ҳалол, пок одамлигини ҳеч ким инкор қилолмасди. Шунга қарамасдан уни ҳам порахўрликда айбламоқчи бўлдилар. Унга ҳам пора берган эмишимиз. Ҳақ йўлига қарор топди-ю, бир яхши инсон тухмат қурбони бўлиб, орамиздан бевақт кетди. Жамиятимиз ажойиб ташкилотчи саноатчидан айрилди.

Кўплар қатордан кетгани билан билимдон, ишбилармон, ватанпарвар ўзбек зиёлисини қириб битиролмадилар. Бирининг ўрнини яна бири тўлдирди. От босган издан тойчоқлар юра бошладилар. Матлубот жамияти янги босқичга кириб, янги-янги муаммолар пайдо бўлиб, янги хил мушкулотлар чиқа бошлади.

IX

Бу воқеа Хрушчев замонида бошланган эди. Маълумки, у даврда нон қаҳат бўлиб кетди. Катта шаҳарларда аржавной буханкага тиқилинч навбат туриб олинарди.

— Нон ўрнига кепак еяпмиз, маҳаллий аҳолини ёрдамга чақирайлик, — деди раҳбарларимиз. — Бери ке, Каримов, тажрибангни ишга сол.

«Бери ке» деганларидан кейин четда турмадим. Ўзим ҳам шунини соғиниб юрган эдим. Тайёрлов идорасига директор ўринбосари қилиб қўйдилар. Қува, Фарғона, Қувасой яхлит бир районга уюшган эди. Менга Қува мавзеси топширилди. Синапта жой, таниш одамлар.

Қишлоқма қишлоқ юриб: «мева сотинглар, нақд пулга оламан», — деб эълон қилиб чиқдим.

Юқорида бир айтиб кетганимдек, ўша вақтгача Қува, ҳатто бутун Фарғона водийси қишлоқларида одамлар мевасини пулга сотишни ор билардилар. Дехқонлар ҳатто сут-қатигини ҳам пулга сотишга одатланмаган эди. Аввало ноилжлик, қолаверса, ташвиқот-тарғибот кучи билан одамларни бунга ўргатдик.

Гузарларда, чорраҳалардаги чойхоналарда, ҳатто қишлоқ дўконларида қабул бурчаклари очиб, топ-тарози ўрнатиб, чакана савдо қилдик. Пешма-пеш нақд пул санаб бердик. Одамлар, айниқса, ёшлар бунинг мазасига

тушуниб қолдилар. Шундан кейин ишимиз юришиб кетди. Бир кун кўринмай қолсам орқамдан излашадиган ва ҳатто, уйимга келиб, дарвозамни қоқадиган бўлиб қолдилар.

Бошлигимиз Цой деган карис эди. У ўзбеклар ҳаётидан анча узоқдаги одам, айниқса, қишлоқ аҳолиси хусусиятидан беҳабар киши бўлгани учун дастлаб ишимизнинг бу қадар юришиб кетишига ишонмаганди. Пулдан, идишдан қисиб, от-арава бермай, мени анча қийнади. Одамлар ширкат савдосига ўрганиб қолгач, от-аравада Қувагача ўзлари мева ташиб кела бошладилар. Урик, ёнғоқ, жийда ҳам нонга кўшимча, нон ўрнини босмаса ҳам озиқ-овқат кўмакчиси бўлди. Олма, узум, беҳи ҳам сероб, ҳам арзон бўлди. Тайёрланган мевани Қува аҳолисига арзон нархда сотдик. Ортганини Фарона, Марғилонга жўнатдик. Ундан ҳам ортдириб, вагонларга юклаб, Ленинграду Московгача жўнатдик.

Қува мева тайёрлов идорасининг довруғи тарқалиб, обрўси ошди, мен тагин «ўртоқ Каримов, ҳурматли ўртоқ Каримов» бўп қолдим. Чунки, озиқ-овқат молларини кўпайтиришда, айниқса, сабзавот билан мева тайёрлашдаги катта хизматларим учун мени биринчи бор ҳукумат мукофотига тавсия этдилар.

Киши руҳи баланд бўлса ҳафсаласи ҳам юксак бўларкан. Дастлабки ютуқдан руҳланиб янада серҳафсала бўп кетдим. Араваларда, юк машиналарда, ҳатто юк вагонларида «Ватанимиз ишчилари есин» деб минг-минг тонналар арзон-мева, сабзавот юбора бошладим. Қува тайёрлов идорасининг даромади кўпайиб, бойиб борди. Айниқса, 1967 йили тайёрловда, ўша вақтнинг тили билан айтганда, рекорд қўйилди.

«Ўзи беролмайди, бергани кўролмайди», деган мақол бор. Мен бу мақолни кўп эшитган эдим-ку, унга эътибор қилмас эдим, у қулоғимдан кириб, бу қулоғимдан чиқиб кетаверарди. Ҳасадгўйларнинг ғаламислигидан фарёд қилган одамлар чиқарган эканлар бу ҳақ гапни. Бошимга тегирмон тоши тушганда сездим.

Ишларимиз авжида, қўл-қўлга тегмай мева қабул қилиб, катта шаҳарларга машинаю, вагонлар жўнатаётган пайтимизда 1967 йилнинг 13 июнь кунини қирқ кишидан иборат ревизор, қирқ милиционерни бошлаб тепамизга келди-да, тайёрлов пунктларимизни босди. Мева-чева лиқ тўла машиналаримизни, вагонларимизни тўхтатиб, тивтув қила бошлади.

Ҳамма ишимиз тўхтаб қолди. Тайёрлов пунктларимиз атрофи мевага тўлиб кетди. Қабул йўқ. Олди-сотди ҳам йўқ. Биз ортиб қўйган транспортдаги мева-чева, бизга сотаман деб келган арава-ю машиналардагиси — бари бир хилда яриб сув бўлиб оқмоқда. Сассиқ ҳид буруқсаб атрофни буркаган. Ревизорларимиз ҳам буринини жийириб юрсалар-да, исрофгарчиликни кўрмасликка оладилар.

Натижа нима бўлди? Ҳеч қандай жиноят изи топилмади. Текширувчилар без бўлиб, на кечирим сўраш бор, на озгина мулазам бўлиш бор, вилоятга қайтдилар. Ҳамма оғирчилик деҳқонлар устига тушди. Топширгани олиб келган мевалари сотилмай яриб-чириди. Тайёрлов ширкати ҳам юз минг сўмлаб зарар кўрди. Шаҳарнинг аҳолиси арзон мевадан бенасиб бўлди. Мени «Еб кетди», «Ичиб кетди» дегувчиларнинг ҳам нафаси ўчиб, сувга уриб кетдилар.

«Ана қамалади, мана қамалади», деб ўрнимга ўтирмакчи бўлган кишилар эса, «Каримов янада баланд жойга — район матлубот жамиятига раис бўлибди», деб эшитиб, тактикасини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. «Шундай катта матлубот жамиятини эплаш осон эканми. Не-не олий маълумотли кишилар эплаёлмайдилар-у, пастдан юқори қилинган оми одамга чикора», деган гап тарқалди. «Эсон бўлсак кўрамиз бой отанинг ҳолини» дегандай хиргойи қилиб ниманидир кутувчилар ҳам бўлди.

Чумчуқдан кўрққан тариқ экамайди, дейдилар. Мен майда-чуйда гапга қулоқ бермадим, эшитмаганга олдим, Улуғ бобомиз Амир Темурнинг удумини тутиб, рақибларимни дўст қилиб олишга, умумий ишга кўмакка чақиргандай бўлдим. Ёнимга келганига яхши гашириб, ўзига лойиқ иш бердим. Ҳеч кимни нари тур демадим. Савдо ишида душман ортдириш ярамайди, бу соҳада мингта дўст оз, аммо битта душман ҳам кўплик қилади. Савдо ходимининг, айниқса, бошлиқнинг оғзи ҳамаша болга тўла туриши керак.

Тилимда болим бўлгани билан қўлим қаттиқ бўлма-са янги ва масъулиятли жойда иш битмаслигини тушунардим. Негаки, савдо ташкилоти, айниқса, қишлоқ шароитида ўша кезлари изга тушиб олмаганди. Қува матлубот жамиятида айниқса, аҳвол оғир эди. Буни ташдан сезиб юрардим, ичига кирганимдан кейин ярқ этиб кўриптию, кўзимни очди.

Нимадан бошласам экан? Бопим қотиб юрган эди, артелдаги дўстларим «босадиган изингни тозалаб ол», дегандай у ердаги чатоқликларнинг сабаби ва сабабчиларига ишора қилдилар.

— Дўконларда нега ўзбек йигит-қизлари йўқ?

— Олий маълумотли савдо ходимлари нега беиш юрибдилар?

— Нега растратачилар кўп? Ҳаммаси ҳам ўғри эмас-ку. Сабаби қайда, биласанми?

Уларнинг бу гаплари кўзимни катта очиб қўйди. Ҳақиқатан ҳам саноат моллари магазинларида сотувчилар тез-тез ўзгариб турар, уларнинг кўплари уч-тўрт ой ишлаб-ишламай камомат қилиб, қамалиб кетардилар. Ўзимнинг саноат моллари магазинида ишлаган вақтим, ундаги бер-беру, Ходичнинг найранглари кўзим олдида келди.

Ходич ҳамон матлубот жамияти идорасида туриб олиб, бечора сотувчиларни шилиб кун кўрар, ҳар ҳафтада қаёқларгадир почта орқали совға қутисию пул юбориб турарди. Озмунча пул эмас, мўмай-мўмай юбориб турарди. Қува кичкина жой эмасми, район шароитида буни ҳамма кўриб, билиб туради, лекин ҳеч ким эътибор қилмайди. Буёғи — ўша, миллатга, миллий кадрга бепарқ «ўзбекчилик».

«Ўзбекчилик» психологияснни яхши ўрганиб олган келгиндилар эса бундан ўз манфаатлари учун жуда усталик билан, ҳатто сурбетлик билан фойдаланардилар. Қува матлубот жамияти мисолида буни яққол кўриш мумкин.

Идора ишини юритувчилар бухгалтерлар ревизорлар ўрис, жуҳуд, армани, карис ёки татарлардан иборат эди. Қува матлубот жамиятига раис бўлгач, штат билан танишсам, ҳамма иш ўрис ва жуҳудлар қўлида экан. Ҳар йили ўрта ҳисобда йигирма-йигирма беш сотувчи қамаларди. Савдо олий ўқув юртларини битириб келган ўзбек савдогарларини ишга йўлатмаётганлар ҳам ана шулар бўлиб чиқдилар. Ҳақини таниган ўзбек бош бухгалтер ёки ревизор чиқиб қолса, «насибалари» қирқилишидан қўрқар эканлар.

Бу идорадаги ишимни 1967 йилнинг 1 август куни ибдорамни ана шундай харомхўрлардан тозалашдан бошладим. Осонликча жой бўшатгилари келмаса ҳам ноилож эдилар. Чунки, ҳар бирининг қўли қон юқи эди. «Нўқ» деса юзига лаънат чапланишини билардилар.

Мўмин-мусулмон дўкончиларнинг нонини туя қилиб еб юрган, гапига кирмаганларнинг оёғидан чалиб, ҳисоб-китобларини чалғитиб, «растратчи» деган тамга босиб, ноҳақ қаматиб, гердайтиб юрганлар отдан тушганларига қуллуқ қилмадилар, албатта. Ёғлиқ жойларидан дилида алами, қўйнида тоши билан хайрлашган эдилар. Булар эса пайт пойлаб, ҳали тинчимаган эски душманларим билан топишиб олган эканлар. «Ўтиб қолгунча отиб қол»...

Х

Зимдан, дарёларнинг остки оқимидай кураш бораётганидан беҳабар эдим. Чунки астойдил иш билан банд бўлган киши вақтни қаёқдан олсин? Иш бошидан ошиб ётибди.

Қува марказида кўзга кўринадиган магазин йўқ эди. Унсаккиз иш ўринли магазин қуришга киришдик. Бир амаллаб магазинни тиклаб олдик, мол пешма-пеш келиб турибди, дўкон очилиши керак, аммо сотувчи — мутахассислар йўқ. Илгари ишлаганлари эса чаласавод. Уларни янгича маданий савдога ўргатиш, ўқитиш зарур эди. Шундай қилиб уларни қисқа ва узоқ муддатли ўқишларга юбориб, янги магазинни бир вақтлар ўқишни битириб келиб, савдога йўлатилмаган мутахассис кишилар билан очдик.

Район марказида Тошкентникига ўхшатиб ҳайбатли «Болалар дунёси» универмаги тикладик. Қувада байрам бўлиб кетди. Деҳқонларнинг болалари ҳам кунда-шунда бўлиб қолдилар. Унга ҳам олий маълумотли сотувчилар қўйилди.

Олий ва ўрта маълумотли сотувчилар янгича иш бошладилар. Магазинга кирган кимсани «келинг», деб кутиб олиш, «марҳамат, нима керак, сизга?» деб мурожаат қилиш, харид қилгани учун ташаккур айтиб, «хуш кўрдик» деб туриш ва «келиб туринг!» деб кузатиш тартиби ўрнатилди.

Шу орада ўқишга юборган кадрларимиз олий, ўрта ва махсус савдо маълумот дипломлари, гувоҳномалари билан кела бошладилар. Дўконларимизда 900 киши ўрта савдо гувоҳномаси билан, 190 киши олий савдо маълумотли дипломи билан савдо қила бошлади. Иш услубию савдо маданияти юксак! Энг муҳими, бирсрта

«растрата», бирорта камомат учун қамалиши юз бермади.

Матлубот жамиятимизнинг доврўғи кенг тарқалиб, обрўйимиз кўтарилиб, водийда эмас, жумҳуриятда, ҳатто Бутуниттифоқда оғизга тушди. 1969 йили Бутуниттифоқ матлуботчиларнинг қурултойига вакил қилиб юбордилар. Беш кун Кремлда мажлис қилдик. Леонид Ильич Брежнев билан ғойеда қўл бериб кўришдик, бир гуруҳ вакиллар қатор бўлиб, Леонид Ильични қуршаб суратга тушдик. Хурсандчиликни қўяверинг.

Ўзбекистонга қайтиб келсак, мухбирлар, суратчилар, кино операторлар ўраб олишди: интервью беринг... Таасуротларингиз бениҳоядир... дейишди.

Уйимга келсам, хотиним оловқурақда исприқ тутатиб, бошимдан айлантиряпти:

— Емон кўздан асрасин! Ҳар балога гардон бўлсин, — дейди.

Емон кўзлар кўпайиб қолганини хотиним билар экан. Москвадаги қурултойдан қайтиб келганимда «ётиб қолгунча отиб қол», деган аламзадалар устимдан материаллар йиғишни кучайтириб юборганлари ҳақидаги гапларни эшитдим.

Ишингда иллат бўлмаганидан кейин нима қила оларди? «Бузоқнинг юургани сомонхонагача», дедимда яна астойдил ишга шўнғиб кетдим. Қўша-қўша дўконлар очдик, ташқи дунё матлуботчилари билан маҳсулот айирбошлаш йўлга қўйилди. Шу орада бир вақтларда камомат қилиб қўйганим ила «Япония атлас тўқиш дастгоҳлари можораси» яна кўзғалиб қолди. Ҳайриятки, яхши одамлар аралашиб «чоғиб бораётган отнинг оёғи остига хода ташлама!» деб тинчитиб қўйдилар.

1980 йил Москвада очилган Бутуниттифоқ касабалар уюшмаси Қурултойида вакил бўлиб иштирок этаётганимда Қувадан хушхабар борди: «Сиз Ленин нишонига тавсия қилиндингиз!»

Бошим осмонга етди. Гўё эртагаёқ шу Кремлнинг ўзида Леонид Ильич кўксимга Ленинг орденини тақиб қўяётгандай, мен Қувага дўст-душманлар олдига кўкрагимни ловуллайтиб бораётгандай ҳис қилдим.

Афсуски, бу қувончим узоққа чўзилмади. Қувага қайтиб келсам миш-мишлар кўпайиб қолибди. Дарёнинг қуйи оқими юзага кўтарила бошлабди. Москва

қурултойидан «бир қоп семириб» дегандай хурсанд келиб эдим, севинчим бурнимдан булоқ бўлаёзди.

Уйга келганимда хотиним «Менга нима олиб келдингиз?» — деб сўради. Олиб келсангиз мен ҳам баъзи бировларнинг эрка хотинидай «дефицитга» бойирдим...

Афсуски, унинг эри оёғи остидаги ёмбини ҳам четлаб ўтадиган одам. Йўқса, Кремлдай кошона жойдан икки қўлини бурнига тиғиб қуриқ-сўппайиб келармиди. Ана, баъзи бировларнинг аёллари нафси бузуқ эр орқасидан дуру-ёмбиларга беланиб ётибти. Дефицит матолардан сандиғи чирсиллаб, модний кийимлардан жавони тарс ёрилгудай бўляпти.

Турсунчахон шу ҳақда оғиз очганида мен уни жеркиб ташладим.

— Шунча нарсани ўша эрка аёллар бошига урадиларми ёки қабрига ҳам ўзи билан олиб кетадиларми?!

— Нима деяпсиз? — эътироз билдирди хотиним.

— Бу матолар буюрмаса-чи? Улар «дефицит» мато эмас, ўз бошига бало жамлаяптилар.

«Дефицит» деб олган «камёб буюмлар», «танқис мато», «харидоргир ашё»лар тўғрисида нолиб гапирган кишиларга эътироз билдириб, қатъий оҳангда шундай дер эдим.

Шундай курашлар билан орадан уч-тўрт йил ўтди. Ёш ўтгандан кейин одам беихтёр ҳаёт мазмунини, унинг мукаммал, номукаммал тарафларини ўхтин-ўхтин уйлаб қоларкан. Менимча, ҳаётни номукаммал қилиб турган нарса виждон «дефицит»идир. «Камёб буюмлар» сероб бўлади, «танқис матолар» дўконларга тўкиб ташланади — хоҳлаганча оласан. Гўшт-сут ҳозирча тиқилинчроқ, аммо эртага у ҳам кўпаяди. Индинига тўрванга сиққанича ол, деб қолишларига имоним комил. Аммо ҳеч қандай ҳисоб-китобга тутқич бермайдиган, ҳеч вақт режалаштириб бўлмайдиган виждон «дефицит»ини тўлдириб бўлармикин?

Виждон «дефицити» — энг хавfli қаҳатчилик. Жамият илиғини қуритадиган қаҳатчилик бу! Ходичлар, мусинлар гоёси, вилоятимизга Москвадан яқинда юборилган «десантчи» Каруллин гоёси бу.

Мен ёшлигимда қаердадир, кимдандир «пул бўлса — пул бериб, виждон оласан, пул бўлса — пул бериб, имон оласан», деган монолог эшитгандим. Уни, ўша кезларда

эски давр, бойлар — буржуйлар ахлоқига қарата айтилган айбнома, деб билгандим. Кейин ўша монологни ўзимча, хуфёна такрорлайдиган бўлдим. Бу монологни эшитилар — эшитилмас хиргойи қилаётганимда раҳматлик дадам ҳам эшитди-ю, ammo кимларга қарата айтаётганимни суриштирмади.

Виждон хусусида раҳматлик даданинг ўз ҳақиқати, ўз ишончи, ўз фалсафаси бор эди. «Виждон борки одам бор,—дер эди у.— Одамни ҳайвондан ажратиб турадиган ва уни ҳамма нарсадан юксак қилган кўз илғамас куч ҳам — виждон!»

Унинг фалсафаси шундоқки, кишиларни меҳнаткаш ва текинхўр, қобил ва зolim, ҳалол ва харомхўрга ажратиб, жамоатни гуруҳларга, гуруҳларни қарама-қарши синфларга бўлиб юборган куч ҳам — виждон. Ҳалоллик — виждон амри, харомхўрлик — виждонсизлик. Виждон — одамнинг ҳаёт-мамоти. Бу ҳақда дадам раҳматлик ўз ҳаётида кўп воқеаларнинг гувоҳи бўлган. Шулардан бирини менга ҳикоя қилиб эдилар.

Ёшлигимда Деҳқонбобо исмли бир қария ўтган экан. Қийинчилик пайтлари экан. Артельнинг эртаки арпасидан бир сиқим думбул териб, қайнатиб епти. Кимнингдир чақуви билан унинг олдига артель амалдори кирибди. Амалдор оғзи полвонроқ одам эканми, кўпчилик мулкнинг содиқ ҳимоячиси бўлганлигиданми, «артель мулкти нега чанг солдинг, қария!» деб ўшқарибди. Деҳқонбобо минг бор узр сўраса ҳам, ёзда бошоқ териб, қарзимни тўлайман, деса ҳам амалдор овозини пасайтирмапти, ҳатто, «виждонинг борми — виждонсиз?!» деб юборибди. Деҳқонбобо, виждонни ўртага солма, болам, дебди, холос. Ундан бошқа гап айтолмапти. «Шунча ёшга кириб, шу тирранчадан виждонсиз номини олдимми», деб куйиниб ётиб қолибди. Кўчага чиқолмапти, одамларга кўринишдан йиманибди, қишлоқда бош кўтариб юрولмай қопти. Пушаймондан, номус қийновидан ўзини ўзи еб битирибди. Қаранг-а, виждон азобидан ўлипти!

Юрак ўйноқи бўлмаган одам юраги қаерда турганини ҳам сезмаганидай, виждон азоби тортмаганлар виждон нималигини қаёқдан билсин. Эндиги баъзи бир одамлар ўзиники билан бошқа бировнинг чўнтагини фарқини ҳам билмайди. Давлатники эса, гўё осмондан тушган у ҳаммага, айниқса, амалдорга текин.

Бундай мисолларнинг кўпини билсам-да, бир-иккитасини доимо эслаб, ҳамisha ичимдан куйиб юраман.

Биринчиси — беривор, опкетаверинглардан иборат бўлиб, кўпинча колхоз амалдорлари томонидан такрорланади. Кимникини? Кимга? Нима учун?—жавоби йўқ, бировнинг иши ҳам йўқ. Пулини ким тўлайди? — Бир гап бўлар. Иккинчиси — опке, юборивор, беру-бер!.. — Нима учун? Неча пулга? Қачон тўланади? — Чорасини ўзинг топ. Баҳонаси битта: шунча кетганинг бири. Ким санаб ўтирибди. Тафтишнинг олди тору кети кенг. Ҳамма кўриб-билиб турса ҳамки, ҳеч ким ломлим демайди. «Сеникини эмас-ку. Жамоаники-ку! Давлатники-ку! Сени неча пуллик ишинг бор?!»

Ундай одамларни виждонсиз, деб кўрингчи, тилингизни кесингга тайёр. Виждонсиз бўлса кимдир бошқа биров виждонсиздир, аммо у, «опке-опке, бер-бер» деб қисталанг қилиб турган таъмагир виждонсиз эмас. «Беривор!» «Олиб кетаверинглар», дейдиганлар эса, «Берганга бер-ради», дейдилар. Ҳатто кунларнинг бирида вилоятдаги хўжайинларимдан бири — Баруллин «ишим яхши юрсин учун арра бўлиш керак: санга-манга! Манга-санга!...» деб ўз оғзи билан айтганини эшитдим.

Дарвоқе, Каруллин. У бизга Москвадан ҳалолликни, покликни «тиклаш» учун юборилганди. Оғзидан «бер-бер»дан бўлак нарса чиқмайди. Менга рўпара бўлди. Москвадаги қизига Сурия мебелини совға қилиши керак эмиш. Шунини мен зиммамга олармишман. Битта комплектни брак деб акт қилармишман, у киши арзимаган пулга сотиб олармиш ва мен уни Москвага жўнатармишман. Бу «таклиф»га очиқ-ойдин рад жавобини бермасам-да, пайсалга солиш йўли билан чўзиб юрибман. Эшитимча, у ҳам менга нисбатан икки-уч жойда «хап, сеними!» деб қўйганмиш.

Мен гўё ички эмиграцияда юргандай ўзим билан ўзим гаплашиб, бировга сир бой бермай юрдим. Ҳамма нарсани ичига солавериб сопа-соғ, табиати индама одамни ҳам диққинафас қилиб юборишини ўз зиммамда синадим. Синов натижаси шу бўлдики, асабларим таранг тортилди, сал нарсага қизитилган чирмандадай тарақлаб, соз қилинган тордай жаранглайдиган бўлдим. Бировга айтмасам тарсиллаб чок-чокидан ёриладиган ҳолатга келдим. Кимга айтай? Вилоятдагилар унга индаёлмайдилар — марказдан келган. Марказдагилар эса ўзлариникини жон-жаҳди билан қувватлайдилар. Бари бир овозинг у ёққа етиб-етмай, акси садоси ўзингга қайтади.

Гирромлик! Бошқалар ўзларига эг кўрсалар ҳам сен, бу гирромликка ўт очишинг керак эди. Келшувчилик қилясан.

Беором тунлар, серташвиш кунларда оламушуклар тирнашидан ич қиринди бўлганимдан ўзимни кўярга жой, бошимни урарга девор тополмадим. Шуларни ўйлаб ўтиргандим, хонага хотиним кириб келди. Воқеалардан беҳабар бўлган Турсунчахон ҳолатимдаги ўзгаришларни сезган шекилли, сўради:

— Нега чўкиб юрибсиз? Ёрилсангиз-чи, мундоқ.

— Яна текшир-текшир бошланармиш...

— Тагинми, нега?

— Каруллинга ёқмай қолибман...

— Тепасидан арз қиламан! — деди Турсунчахон.

— Э, фойдаси йўқ, — дедим унга.

Шундай дейишим билан тўсатдан телефон кўнғироғи даҳшатли жириглади. Трубкасини кўтаришим ҳамонондан ҳам даҳшатли овоз эшитилди:

— Ёнғин!... «Болалар дунёси» ёняпти! Ёнғин!!!

Шошилганимдан юрагим оғзимга тикилиб, бўғзимга тухумдай тош қадалгандай бўлди. Ошиққанимдан ҳасамни ҳам унутиб, «Болалар дунёси»ни қутқаришга югурдим. Қанча меҳнат, қанча маблағ, ўзимники эмас, пайчиларники... Шунча кўғирчоқ... Кийим-кечаклар ёниб кетаверадими?! Ким ёндирди уни. Ўт қўйган ким???

Тулки думига, илон тилга ўхшаш алангачалар ҳавода ўйнаяпти. Тутун узоқдан гўё қора уйларни кўкка кўчираётгандай кўринади.

Яқинлашганим сари ваҳима зўрайиб борар, газлама ҳиди, полиэтилен, кўғирчоқлар иси гушиллаб димоққа уради. Иморатлар эмас — менинг жасадим, болалар матоси эмас, менинг юрагим куярди. Ёнғин жойига яқин келолмайсан, алангадан эмас, аламондан. Қувада шунча одам борлигини гўё энди кўряпман. Ёнғинни кўрган, эшитган борки қўлига тушганини кўтариб, ўт ўчиргани келибди. Хотиним, болаларим ҳам мендан олдин етиб келишибди. Улар ҳам ўт ичидан мол ташимоқдалар. Ҳеч бирининг афти-ангорига қараб бўлмайди.

Ўт ўчирувчилар-чи? Қуваники иш бошида эди. «Дод! «Вой-войлаб» Марғилону, Асака, Андижону Марҳаматдан ҳам «пожарка»лар кела бошлади. Минг афсуски, улар ишга тушиб улгургунича «Болалар дунёси» ёниб битди.

Хайриятки, аломон ён-атрофидаги иморатларни асраб қолибди. Кўчага ташиб улгурилган моллар устига сепилган сув ва тупроқдан лойга қоришиб ётибди. Қоп-қоп ун хамир бўлиб кетган эди.

Моддий зарар беҳисоб. Хайриятки, қурбон йўқ. Ёнғин тунда, ҳамма қотиб ухлаётган вақтда чиққанди.

Ўзим нима ғамда-ю, ҳамма сабабини мендан сўрайди.

- Нима бўлди?
- Кўриб турибсан-ку.
- Ким ёндирди?
- Худо билади.

Ёнғиннинг сабаби ҳали аниқланганича йўқ, аммо тахминлар, уйдирмалар, миш-мишлар мўрималах бўлиб тарқаётганди.

— Растратларни ёпиш учун ўзлари ёндирган...

— Каримовнинг қўли бор эмиш.

— Матога қўшиб пайчиларнинг ҳужжатлари ҳам куйдириб юборилганмиш...

Бу уйдирмалар миядан кириб, товондан чиқаётган бўлса-да, ўзимни босдим. Чунки, жаҳл чиқса ақл қочади, дейдилар. Шунинг учун уйдирмачилардан, ҳатто очиқ тухмат қилувчилардан ҳам ранжимадим. Тепада худо бор, ўзи кўриб-билиб турибди. Текширилади, аниқланади. Фақат, ҳақиқат қилсалар бас.

Уйимдагилар, кўпинча эса яқин кишиларим кўчадан ҳар хил гап топиб кела бошладилар. Вилоят марказидаги «дўстим» Каруллин авжига чиққанмиш, нуқул «Каримов мана энди қўлимга тушди. Гўшти қатлет бўлиб, соғ оёғи кабоб қилинади», деб юрганмиш.

— Нега қараб турибсиз, ўша пиёниста, порахўрга бошингизни тутиб берасизми? Сиз бормасангиз, ўзим бораман,— деди хотиним ғазабланиб.

— Тўхта. Шошилма, хотин, оғзинг куйиб қолмасин!

Шу орада ёнғиннинг сабаби аниқланди: «Болалар дунёси»нинг биқинида ошхона бор эди. Биноси эски, аммо жиҳозлари янги бўлиб, таомлари газда пишириларди. Газ симобдан ҳам суяқ бир без нарсаки, доимо жиловда тутиш керак. Йўқса, ҳар ким, ҳар нарсанинг аҳволи вой.

Ошпазлар ишдан кетаётиб, газни пухта беркитмабдилар. Тўпланиб қолган газдан ўт чиқиб, ошхона ёнган, унинг тили қўшни иморатлар орқали «Болалар дунёси» деразаларини ялай бошлаган пайтда ўт ўчирувчилар

етиб келишган. Беҳад қизиб турган ойналарга сув пуркалган захоти портлаб кетган. Йўлини тополмай турган аланга ўзини ичкарига урган.

Айбдорни тополмадилар. «Бахтсиз ҳодиса» бўлиб чиқди. Зарари тўрт юз минг сўм эди — Давлат суғуртаси тўлади.

— «Болалар дунёси»ни уч ойда қайтадан тиклайман! — деб ваъда бердим юқори ташкилотларга.

Ўзимнинг фарзандимдай эди бу савдо маркази. Қанча меҳнатим сингган уни бино қилишга, қанча асабим кетган уни болаларбоп моллар билан тўлдиришга. Аламим ичимга сирмасди. Уни тикламасам кўчада юролмас, болаларга кўринолмаслигимни билардим.

Яхши одамларнинг садағаси кетсанг арзийди — районнинг бош раҳбари Шербўтаевдан тортиб, кўча фаррошларигача ёрдамга келди, десам лоф эмас. Айтганимдай, уч ой деганда «Болалар дунёси» биносигина эмас, ундаги савдо ҳам тикланди. Бурунгисидан яхши бўлса яхшики — кам эмасди.

«Ҳайрият!» деб энди енгил нафас олиб эдимки, Каруллиннинг хийласи яна бошим тепасида ўйнай бошлади. Унинг биринчи қилган иши — мен Ленин орденига тавсия қилинган қозоқларни Москвада қўл қўйишга тайёрланган жойидан чақириб олибди. Москвага нималарни ёзганлигидан беҳабарман, аммо ҳамма, айниқса, мен ва хотиним яхлитгина кўриб турардик. Бир томондан терговчию милиционерларни бошлаб келган прокурор Галкин, иккинчи томондан ўн беш ревизор билан ҳозир бўлган ОБХСС бошлиғи Моляков Қувага десант бўлиб тушдиларда, матлубот жамиятимиз биноларини қуршаб олиб, ўн йиллик ҳужжатларни «асир» қилдилар. Мен-ку, майли, хотиним Турсунчахон бетоб бўлиб ётиб қолди.

«Узукка кўз бўлиб тушган», «Ўхшатмай учратмайди» деган гапларни бизнинг оиллага нисбатан одамлар кўп ишлатишади.

Турсунчахон иккимиз икки ёрти-бир бутун эдик. Қадимий Қуванинг ҳар нарсага қизиқувчан аёллари баъзан Турсунчахондан, «Сизларда ҳам ораларингдан бирор марта аччиқ-чучук гап ўтганми ёки овозларинг тўрт девор ўртасида қолиб кетаверадими?» деб сўрадилар. Бундай сўровларга Турсунчахон қувноқ кулги билан жавоб қиларди. Кулгидан бошқа ҳеч нима! Мендан эса, хотиним ҳақида гап сўрашга ҳеч ким ботинолмасди.

Аслини олганда, Турсунчахон мен учун ҳам хотин,

ҳам отин, ҳам ўртоқ эди. Қувадаги мана-ман деган аёллар ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйган ҳалоллини Турсунчахончалик иззат-икром қилмаса керак. Шундай деб билишим бежиз эмасди. Турсунчахон ҳамиша оғзимга қараб турар, нима деяримни лабимнинг қимирлашидан билар, унинг учун яримта гапим етарли, иккитаси ортиқча эди. Пазандалигини айтмайсизми. Турсунчахон пиширадиган мазали таомни «жаннатдаги хуру-ғулмонлар ҳам» қотира билмасди. Зийраклигини ю, қўяверинг. Наҳорга нима, тушликка-чи, оқшомга қандай таом тусаётган эр кўнглини имо-ишорасиз ҳам фараз қиларди-да, ишдан келишимга ҳозирлаб турарди. Турсунчамнинг бугун нима илтифот қилишини эшик очилганда гушллаб думоғимга урган хушбўй ҳиднинг нозиклигидан билардим.

Отин сифатида, Турсунчамни чандон ҳурмат қилардим. У бўлмаса, балки, мен қуп-қуруқ савдо ходимлигимча қолаверардим. Бадий адабиётга, санъатга эътиқод қўйишим, сиртдан ўқиб иқтисодчи, савдо-содиқ илми-билимини ўрганишим фақат унинг — Турсунчамнинг хизмати, вассалом.

Қувалик анчайин одамлар бўш вақтини чойхонада, майхоналарда ўтказадилар, қўни-қўшнилар ишдан кейин телевизор экранига пешонасини қадаб вақт ўтказадилар. Биз эса, бўш вақт топилдики, китоб билан гаплашамиз, баъзан эр-хотин адабий қаҳрамонлар тўғрисида соатлаб-баҳс қилардик. «Шекспирнинг Дездемонасини рашик ўлдирганми, иғвоми?» деган баҳс ўртага тушганида Турсунча енгиб чиққанди. Негаки, Дездемона иғво қурбони бўлганлигига мени ишонтирғанди.

«Иғво — илондан баттар. Дездемона — иғво қурбони». Шу ҳақиқатни жуда яхши билган Турсунчахон, аслида чумолига ҳам озор бермайдиган кўнгли бўлсада, иғвогарларга шафқатсиз ҳукм чиқарарди. «Пияниста» порахўр Каруллини йўқ қилинг, устидан арз қилиб Москвага боринг, сиз бормасангиз, мен бораман!» — дерди.

Хотин-хотин-да, бу ишларнинг бари Москвадан эканлигини, мақсад миллий кадрларни ўрнига ўрусзабонларни қўйиш эканлигини ва бу билан забун халқимизни янада хор қилиш эканлигини тушунмасди.

Уч ёқлама текшириш ва уч томонлама сўроқ кечакундуз давом этди. Сабабини билсам ҳам ўсмоқчилаб-сўрасам, топшириқ қаттиқ, деб қўя қолдилар. Қувадаги ўнга ташкилотимизнинг жами ҳужжатларини йиғиб ке-

либ, олтига махсус хонада тафтиш ўтказдилар. Тафтиш-ни ОБХСС билан прокуратура олиб бораётган бўлса ҳам Каруллин доимий назорат олиб борди. «Иш қалай кетяпти? Нималар аниқланди? Илтирадиганини топдиларингми, нега имиллайсизлар?» деб кунига неча марта телефон қилиб турди.

Бир йил титкилаб, зиғирча кир тополмагач, Галкин, Моляков отрядларини Қувадан қайтариб кетди. Каруллин ўзининг енгилганини тан олгиси келмади, аммо менинг Ленин орденимни Фарғона вилоят кенгаши Фахрий Ёрлиғига алмаштиришга муваффақ бўлди. «Пирринг галабаси», дедилар фарғоналиклар унинг савдогар Каримов устидан қозонган бу галабасини шархлаб. Аммо унинг бу галабаси узоққа чўзилмади. Тез орада импорт мебелни порага олаётган пайтда қўлга тушиб, шармандаси чиқди. Тўғри, москвалик «десантчи»лар уни қамоқдан сақлаб, пенсияга чиқариб, Россиясига жўнатиб юбордилар. Лекин шунисига ҳам шукур, Қува тумани ва Фарғона вилояти каттакон «бер-бер»чи ўпқондан қутулганди.

* * *

Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилинганда менинг елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди. Кўнглимни сиқиб турган панжаларнинг пойи бирдан қирқилгандек, яйраб кетди. Тўғриси айтсам, аввалига бунинг сабабларини яхши тушунолмадим. Кейинроқ, беш-олти кун ўтиб тушундим. Кўнглимни сиқиб турган панжалар —бу Каруллин билан Ходичлар — уларнинг Москвадаги хомиларининг йўқолиши эди. Менинг кўнглимдаги занжирнинг, менинг елкамдаги тоғнинг, менинг пешонам устида турган ойболтанинг йўқолиши эди. Мустақиллик менга нима берганини аниқ тушунгандим. Чунки, ошкоралик даврида, Каруллинлар кетгани билан ҳали Масков турганди. Каруллинларнинг ОБХСС ва прокуратурадаги ҳамтовоқлари турганди. Улар шерикларининг қасдини олишни, маҳаллий кадрларни ёмонотлиқ қилишни давом эттираётгандилар. Фақат мустақилликкина уларнинг қора ниятларига чек қўйди.

Ана шу, ҳали устимизда ойболта турган пайтда ҳам кооперативчи — матлуботчилар савдони ривожлантириш йўлида ишлайвердик. Бутун Қува шаҳридаги бунёд

этылган каттаю кичик дўконлар, улардаги савдо мадания-
ти бунга мисол бўла олади. Узундан узоқ қилиб гапир-
риб ўтирмай. Буни ҳар ким келиб ўзи кўриши мумкин.
Бунга биз бир томондан ўзбек халқининг қадимий
аъёналари билан гарбнинг супермаркетларини қориш-
тириш билан эришдик. Яъни, бир одамнинг, бир оила-
нинг эҳтиёжи учун нимаики зарур бўлса — ҳаммасини
битта дўконда муҳайё қилдик. Ва бундай дўконларни
Қувада бир нечасини бунёд этдик.

Қува матлуботчиларининг эришган ютуқлари бутун
мамлакатда ўрнак қилинди. Бизга Масковда мукофотлар,
ёрлиқлар беришди. Горбачёв келиб тап бериб кетди.
Лекин барибир ОБХСС ва прокуратурадаги «десант»-
чилар ойболтаси тепамизда турарди.

Каруллин ва Ходичлар ҳам Масковдан, мукофот ва
ёрлиқлар ҳам Масковдан... Бу гапларимдан қарама-қар-
шилиқ чиқмаслиги керак. Сабаби шуки, империя икки
юзламачи сиёсат олиб борарди. Яъни, бу миллатларнинг
ҳар бири, минг яхши ишлагани билан, минг фойда бер-
гани билан — барибир ўғрилиқ қилади. Барибир по-
рахўр. Уларни ҳамиша назорат қилиб туриш керак,
назоратчисиз улар фақат номаъдулни ейди. Назоратчи
эса — Масков, унинг вакиллари, унинг халқи бўлиши
керак, деган сиёсатни афкор оммага сингдириш эди.

Уша пайтларда мен — биз — матлубот жамиятининг
тузумидан келиб чиқадиган бир масалани кўп ўйлардим.
Кооперативчи-матлуботчилар жамиятининг тузилишидан
асл мақсад — шаҳар ва қишлоқни бир-бирига боғлаш,
шаҳар ва қишлоқ олди-бердисини йўлга қўйиш. Лекин
биз бир томонга энкайиб кетгандик назаримда. Шаҳар
таъминотини ўйлардигу, деҳқонни унчалик ўйламасдик.

Ана шундан кейин деҳқонларни ўйлаб кетардим.
Деҳқонлар синф ҳолида ҳам қаторда йўқ. Энг камбағал-
ли ҳам шулар бўлиб чиқди. Бизнинг пахтакорни эса,
камбағал деҳқонлар орасидаги энг қашшоқ тоифа деса
бўлади.

Инқилоб деҳқонларга нима берди?

Мақтаниб, мамнуният билан айтаман: Октябрь инқи-
лоби деҳқонларга ер-сув, от-улов берди. Ота-боболари-
миз не-не одамлар бир таноб ерга етишолмай «ер! ер!»
деб армон билан қаро ерга кириб кетдилар. Инқилоб
уларнинг болаларига ер-сувни умрбод сеники, деб текин-
га берди. Охири нима бўлди? Қулоқ беринг. Ер олган
деҳқоннинг боши осмонга етди. Енг шимариб, ислоҳотдан

олган таноб-таноб ерига экин экиди: ўзига, давлатга. Унинг қўли танга-чақа кўрди, бироқ кафтига энди червон тушадиган паллада унинг ихтиёридаги ер-сувни, отулов, ем-хашақ билан бирга деҳқонлик ҳуқуқини ҳам қайтариб олди-да, колхоз-совхозларга берди.

Деҳқонлар жами ишлаб чиқариш қуроли — ери, улови от аравага қўш хўкизи, ем-хашагини икки қўллаб топшириб, колхозга «ихтиёрий» кирдилар. Буларни баҳолаб «пай пули»га чақдилар. Аммо ўша «пай пули» ҳозир нима бўлди, умуман, ўша пуллар қаёққа кетди? Биринта колхозчи буни ҳанузгача билмайди. Турли сабаблар билан колхоздан чиққан аъзога ўша тўлаган пайини йиллар ичида туққан фойдаси билан қайтариб берилиши керак. Афсуски, мутлақо бундай қилинмади. Деҳқон мулки, маблағи зўравонлик билан йўқ қилиб юборилди. Олтмиш, етмиш йилдирки, бирон деҳқонга колхоздан чиққанида унга киришда қўшган пайини қайтариб берилгани ёки фойда проценти тўлангани йўқ. Талаб қилишга низомий ҳуқуқи бору, қайтариб олишга ҳаққи йўқ. Чунки, ўша пай маблағларининг ҳеч қаерда ҳисоб-китоби йўқ.

— Бу — қонунсизликнинг энг учига чиққан намунаси. Ахир, пай қўшиб, иш юритадиган бирорта акционерлик жамиятида бундай эмас-ку. Нега деҳқонлар жамоаси ўз ҳақ-ҳуқуқидан маҳрум қилинади?!

Колхозчи деҳқоннинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қиладиган ҳеч қандай қонун, ҳеч бир ташкилот йўқ эди. Бир вақтлар бу ишларни «Қўшчилар иттифоқи», кейинча «Колхоз союз» бажарарди. Улар аллақачон битириб юборилди. Колхоз ҳайъатлари эса, номигагина сайланади, раис «тур» деса туради, «ўтир» деган қўмондани ижро қилади. Раислар эса колхозчилар оммаси олдида эмас, райком олдида жавобгар. Чунки уларни ўша тайинлаб, ўша ҳайдайди. Бу масалада ҳам колхозчи — деҳқоннинг ҳуқуқи йўқ эди. Деҳқон айниқса, пахтакор давлатнинг қишлоқдаги сўзсиз итоаткор солдати бўлиб қолганди. «Палонча ерга пахта эк, давлатга керак!» дейди, деҳқон экади. «Палон тонна пахта бер!» дейди, деҳқон кеча-кундуз, йил — ўн икки ой тер тўкиб, қўшимча, оширилган мажбуриятлар билан бажарарди ва эвазига қора чақа оларди.

Пахтакорни жумҳуриятимизнинг биринчи одами, деб мақтандик. Пахтакор коммунизмнинг иқтисодий принципи асосида яшаётган илғор одам, деб қувондик. Шунинг учунки, коммунизмда бозор — пул муомаласи йўқолади, маҳсулот айирбозлаш жорий қилинади; пахтакор эса, ҳам-

мадан олдин маҳсулот айирбошлашга ўтди: У борлиқ меҳнат самарасини — пахтасини бир пайса ҳам ўзида қолдирмай жами нарсаларни давлатга етказиб беради, дердик. Деҳқонни маънавий, руҳий омиллар билан боқиб келинди-ку, иқтисодий манфаати унутиб юборилганди. Пахтаси эвазига давлат нархида нон, гўшт-ёғ, кийим-кечак етказиб беришга ваъда қилинганди, ammo ваъдалар бажарилмади. Пахта ҳисобига бериладиган гўшт фонди фақат шаҳарларда сотилади. Деҳқон давлат дўконидан эмас, бозордан қиммат баҳода сотиб олишга мажбур.

Ҳар бир рўзгор даромадига яраша тебранади. Колхозчи пахтакорнинг ўртача иш ҳақи 70 сўм. Баъзи учтўрт фарзанди бўлган оила маоши жон бошига сарфлаганда фақат нон-чоёга зўрға етарди, холсс. Ойлаб қозони гўшт кўрмаган рўзгорлар анчагина. Уларни томорқа боқарди. Лекин томорқанинг ўзи ҳам қисиб қўйилганди.

Пахта жуда қимматга тушарди. Таннарх зиммасига ниҳоятда кўп сарф-харажат юкланган: турли-туман қиммат баҳо техника, уруғлик, маданий ўғит, заҳарли химикатлар, аренда пули, даромад солиғи, суғурта ва ҳар хил тўловлар, фондлар, маъмурий харажатлар, келди-кетди харажати, «Бер-бер» ҳадялари — ҳаммаси пахта таннархи устига тушади. Ҳаммасини пахтачининг чўнтагидан олардилару ундан «розимисан», деб сўрамасдилар. «Мунча берасан, мунча оласан!» деб буюрардилар. Берган техникаси, ўғити, химикатини тобора қиммат нархда банкдан босиб олаверадилар-у, «маҳсулотинг неча пулга тушди?» демайдилар.

Деҳқоннинг ҳуқуқини ҳеч ким ҳимоя қилмасди. Райком «Бўл! Бўл!», «Бер! Бер!»ни биларди, райижроқўм — ўзи ҳуқуқсиз. РАПО, Агропром эса, «бошқотирма» холос. Улар ҳам иложи борича колхоз-совхоздан кўпроқ юлиб олса. Бунинг устига қишлоқдаги ижтимоий-иқтисодий, маданий қурилишлар ҳам бечора колхоз-совхоз зиммасига юкланган. Давлатга катта солиқ тўловчи қишлоқилар ижтимоий ҳуқуқлардан ҳам маҳрум қилиб қўйилганди.

Мен мана шуларни кўп ўйлардим. Уйлаб-ўйлаб тинка мадорим қурирди.

Истиқлол туфайли ана шу ўйларим ечилгандек, кўнглим янада яйради.

Президентимиз Ислоҳ Абдуғаниевич Каримовнинг деҳқонларга томорқа бергани кўнглимнинг бир тугунини ечса, фермерликни ривожлантириш ҳақидаги ғам-

хўрликлари иккинчи тугунни ечади. Ҳеч бўлмаганда истиқлол туфайли ана шуларни очиқ-ойдин гапириш мумкин бўлиб қолди-ку...

Истиқлол, йўқолган ойболталар, яратилган имкониятларни ўйласам — ўзимнинг қариб қолганимга афсусланман. Қани энди ёш бўлсам-да, миллатим учун бутун ғайратимни бериб ишласам. Ҳа, майли, шунисиға ҳам худоға шукур.

СЎНГ СЎЗ

Бу қиссанинг қаҳрамони мени авваламбор ишбилармонлиги билан ўзига тортганди. Юқорида ўқиганимизнинг дил изҳори эса, шу пайтгача мен танишган ишбилармонлардан, ордендорлардан, халқ, миллат ҳақида куюнчаклиги билан ёқиб қолди. Қани энди ҳар бир ҳозирги ишбилармонлар, озми-кўпми давлат орттирганлар, кунига ҳеч бўлмаса беш дақиқа элу юртни ўйласалар эди, деган орзуга бордим. Орзуламак эса айб эмас. Қадим-қадим замонларда, Буюк Ипак йўлининг шаҳарларида не-не олимтабиат, маърифатпарвар бойлар ўтмаган. Узоқ-қа бориб ўтирманг, ўзимизнинг миллий адабиётимизга назар ташланг, ҳамма нарса маълум ва аён бўлиб қолади. Ҳазрати Лутфийдан тортиб Машрабгача, кўпдан-кўп алломаларимиз чинакам қалбпарвар раҳнамолар мададида баҳра топганлар.

Маҳобатли иморатларимиз, обидаларимиз, ёдгорликларимиз ҳам ана шу ўз даврининг ишбилармонлари, олийжаноб инсонлари ғайрати, мазамматида бунёд бўлган. Бугун, 70 йиллик истибдод чангалидан қутилиб, мустақил ҳаётнинг илк нашидаларини сурар эканмиз, албатта, эртанги кундан умидларимиздан бири юксак ахлоқли, тадбиркор, саховатпеша инсонларимизни янги ўзига хос авлоди пайдо бўлишлigidир.

Ишонаманки, Ўзбекистонимизда менинг қувалик қаҳраонимга ўхшаган ўғлолар улкан замонавий завод-фабрикалар қурабашлайди. Уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари дунё бозорларини эгаллайди. Ажабмаски, ёрлиғида «Ўзбекистон» номи турган юзлаб, минглаб турдаги маҳсулотларни олмак учун буюк давлатларнинг катта қарвонлари биз томон йўл тутса. Бою-бадавлат, ҳуррам ва шодмон бўлиб, XXI асрда доврўқлар, шуҳратлар қозонсак!

Мана шундай орзу-ҳаваслар оғушида кўнглимда ажиб

бир туйғулар пайдо бўлди. Завқландим, кайфиятим яна-
да кўтарилди. Қиссам қаҳрамонига «Хайр!», дегим кел-
мади. Чунки, яхши одамлар билан асло хайрлашиб бўл-
майди. Худо хоҳласа албатта, кўришурмиз, дедим ва шу
янги кўришув иштиёқида унинг қўлларини маҳкам қи-
сиб қўйдим.